

структурне промене у савременим друштвима

ур: Срђан Шљукић и Душан Ристић

За издавача: проф. др Ивана Живанчевић Секеруш
Уредници: Срђан Шљукић и Душан Ристић

Рецензенти:

Проф. др Петар Велики, Руска академија наука (РАН)
проф. др Марина Мореханова, Институт за аграрне проблеме РАН
доц. др Биљана Милошевић-Шошо, Филозофски факултет Пале

Дизајн корица: Душан Маринковић
Техничко уређење и слог: Душан Маринковић

Copyright © Одсек за социологију
Филозофски факултет у Новом Саду
Сва права задржана

Овај зборник резултат је рада на пројекту бр. 179053, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије

Филозофски факултет у Новом Саду
Одсек за социологију
Др Зорана Ћинђића 2
21 000 Нови Сад
Република Србија

ISBN 978-86-6065-298-2

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВИМА

уредници: Срђан Шљукић и Душан Ристић

СТРУКТУРНЕ промене у савременим друштвима [Електронски извор] / уредници Срђан Шљукић, Душан Ристић. - Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за социологију, 2014

Начин приступа (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2014/978-86-6065-298-2>

- Насл. са насловног екрана. - Опис заснован на стању на дан: 11.12.2014. - Текст ћир. и лат. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз већину радова.

ISBN 978-86-6065-298-2

316.3(082)

COBISS.SR-ID 292172551

САДРЖАЈ

Srbobran Branković	Digitalno društvo i strukturne promene u savremenom u društvu	7
Душан Пророковић	Слабљење модерне државе и структурна дестабилизација савременог друштва у постхладноратовском времену	24
Dragan Koković Dušan Ristić	Rizično društvo i upravljanje rizicima – primer sportskih događaja	41
Dušan Marinković Svetozar Čiplić Dušan Ristić	Post-panopticism i potrošnja strukturnih kategorija: nova optika moći u društvima kontrole	53
Снежана Стојшин	Основне димензије појмова социјалне искључености и сиромаштва – проблем индикатора	74
Ljubinko Pušić Ana Pajvančić Cizelj	Značaj klasifikacija naselja kao osnove za sociološke analize strukturnih promena u savremenim društvima	99
Срђан Шљукић Марица Шљукић	Друштвена интеграција и децентрализација: сеоске локалне заједнице	119
Zorica Kuburić	Sekularizam i laicism u funkciji verske tolerancije	146

Digitalno društvo i strukturne promene u savremenom u društvu

Sažetak: Cilj ovog rada je da razmotri kakve sve promene u savremenom društvu *moгу* nastajati na temeljima digitalizacije i informatičkog okruženja i kakve se promene *stvarno dešavaju*, kao i da analizira razloge u razlikama između očekivanog i stvarnog. U prvom delu rada konstatuje se snažan napredak čoveka i društva u ravni spoznaje, prevashodno perceptivno-saznajne, i u delatnoj ravni; potom se razmatraju mogućnosti u društvenom povezivanju ljudi i u unapređivanju materijalne osnove njihovog življenja, kao i mogućnosti pojedinih društvenih slojeva da poprave svoj materijalni položaj i mesto na društvenoj lestvici. U drugom delu se ispituju stvarna kretanja u ekonomiji i društvenom životu i konstatuje da ona nisu u skladu sa mogućnostima koje pruža digitalizacija i na njoj zasnovano informatičko društvo. U trećem delu se analiziraju razlozi neostvarenih očekivanja.

Ključne reči: *Digitalizacija, informatičko društvo, društvene promene.*

Uvod

Digitalno društvo je zajednica u kojoj se sva polja čovekovog života i rada i celokupno okruženje organizuju uz pomoć digitalizovanih informacija, koje se obrađuju permanentno, često u realnom vremenu, i koje služe kao osnova za mnogo pouzdanija saznanja i kvalitetnije odluke. Digitalno društvo istovremeno stvara i čitav niz sasvim novih kanala i alati za praktično delovanje, koje su potpuno različite, znatno moćnije, brže i efektivnije u odnosu na ono što je na tom planu nudilo klasično, preddigitalno društvo.

Rad se bavi mogućnostima koje digitalno društvo otvara za čovečanstvo i stvarnim dometima u korišćenju tih mogućnosti.

Vrste promena – mogućnosti digitalnog društva

Obilje informacija koje se čoveku pružaju primenom digitalnih tehnologija omogućava brza i praktično neprekidna istraživanja koja se zasnivaju na neposrednom "očitanju" *parametara čitave populacije*, umesto na uzorcima, kao reprezentima istraživanih pojava, iz kojih su se ranije izvodile procene tih parametara. Pored toga, istraživanja na uzorcima teško da mogu da budu kontinualna, a pogotovu da pokrivaju veliki broj obeležja (varijabli); za razliku od takvog pristupa, izučavanja koja se zasnivaju na monitoringu celokupnog predmeta istraživanja mogu da obuhvate onoliko varijabli koliko u samoj stvarnosti ima pojava zanimljivih za istraživanje (videti Branković, 2014a¹).

Za naš predmet analize treba naročito istaći nove *neposredne mogućnosti poslovanja* koje donosi internet, a koje takođe izlaze izvan prostor-vremenske dimenzije klasične kupovine i prodaje: novčane transakcije je moguće izvršiti skoro trenutno, a mnoga dobra koja se prodaju ili kupuju takođe je moguće na isti način, trenutno ili s neznatnom odložnošću, isporučiti ili dobiti (razne

1 Autor se unapred izvinjava zbog nepopularnih autocitata, ali mu nije poznata literatura koja je obrađivala ove teme na ovaj način

softverske aplikacije i njihove dnevne dopune, muzika, elektronske knjige, slike, filmovi, vesti, interaktivna edukacija itd). U engleskom je za to stvorena duhovita fraza „clicks replace bricks“: srpskim jezikom kazano – ovi kanali prodaje, koje koristimo preko računara i klika mišem, zamenjuju i potiskuju fizičke prodavnice od cigala i betona.

Svakako, znatno se skraćuje i vreme transakcije sa klasičnim robama, koje postoje u fizičkom obliku i koje se, po obavljenom onlajn plaćanju, mogu dostavljati na adresu naručioca. Tim fundamentalnim inovacijama se višestruko ubrzava obrt, a obrt je sama suština tržišne ekonomije.

Ništa manje nije značajno ni unapređenje *poslovne komunikacije*, koja ne obuhvata samo multimedijalnu razmenu materijala, poslovnih ideja, predloga i rešenja, već i onlajn sastanke sa učesnicima koji mogu da budu razasuti na svih pet kontinenata i da ipak zajedno, u realnom vremenu, bez izgubljenih sati i dana na duga putovanja, učestvuju *u oblikovanju poslovne politike i donošenju konkretnih odluka*.

Pod unapređenje poslovanja putem interneta može se svako podvesti i *tržišna komunikacija*, tačnije marketing i odnosi s javnošću. U pitanju je sasvim nova poslovna filozofija: za razliku od tzv. *odlaznog* (“outbound”) marketinga, koji zasipa potrošača bezbrojnim ponavljanjima mnoštva propagandnih poruka, internetska promocija nastoji raznim podsticajima da dovede potrošača na kompanijski sajt, kako bi sâm došao do onoga što mu treba i obavio direktnu kupovinu². I za tu promenjenu strategiju stvoren je novi izraz – *dolazni* (inbound) marketing.

Imajući u vidu sve navedene novine – opet idelano posmatrano – može se reći da je *svaki pojedinac potencijalni preduzetnik*, tj. tržišni igrač. Svojim mogućnostima na planu *integrisanja* ogromnih količina informacija³ neophodnih za uspešno poslovanje, internet, kao jevtina i svima dostupna platforma, otvara široko polje i za *poslovno napredovanje sasvim običnog čoveka*: digitaliza-

2 Uzgred se od potrošača često traži da iskaže šta mu se na postojećoj robi – usluzi ne dopada i kakva bi napređenja želeo. Takva komunikacija s kupcem ni približno nije mogla da se ostvari u tradicionalnom poslovanju.

3 Ovaj koncept se u engleskom naziva *Big Data Analytics*. Šire videti Branković, 2013.

cijom sve većeg broja podataka, njihovim razvrstavanjem, ukrštanjem i analizom stvara se mnogo jasnija predstava o poslovnom okruženju, slika o mogućnostima koje nam stoje na raspolaganju, kao i predlozi optimalnih rešenja za konkretne probleme.

Ništa manje nije važno ni polje *društvenog povezivanja i komuniciranja*. Internet poprima obeležje *društvene zajednice* kad se na njemu počinju formirati grupe koje vezuju prijateljstvo, zajednička interesovanja i interesi, potreba da objavljuju i prate objave drugih i razmenjuju uzajamno korisne informacije, kao i da se međusobno pomažu savetima, odgovorima na konkretna pitanja itd (Branković, 2014a). Korišćenjem infrastrukture interneta teorijski je moguće da svaka osoba na Zemlji bude neprekidno, svake sekunde, *dostupna svakoj drugoj osobi*, kao i da sve druge osobe budu *neprekidno dostupne njoj*, i to *u realnom vremenu*⁴, tačnije sa svega neznatnim odstupanjem. U klasičnom poimanju prostor-vremena i u okvirima jedne male zemlje poput Srbije, čak i jednog manjeg mesta, bilo je nezamislivo da grupa ljudi može da razgovara kao da su u jednoj prostoriji, a kamoli da se to može činiti kad su potencijalni sagovornici rasuti po raznim meridijanima. Iz toga konstatujemo da internet prevazilazi ograničavajuće delovanje varijable prostor-vreme u zemaljskim okvirima i dimenzijama i da zahvaljujući tome otvara ogromno polje komuniciranja i saradnje među ljudima i njihovim zajednicama i organizacijama.

Zbog toga i raste udeo vremena komuniciranja među ljudima u ukupnom 24-časovnom vremenu. Taj zaključak se temelji na istraživanjima koje je autor sprovodio u TNS Medium Gallupu i na Fakultetu za kulturu i medije, a osnovni nalaz na koji se oslanja prethodna konstatacija dat je u donjoj tabeli⁵.

4 Da bismo bolje razumeli fenomen realnog vremena, zamislimo da se vreme na celoj planeti meri u jedinstvenom rasponu od 00.00 do 24.00 sata, bez obzira na geografsku dužinu; u tom slučaju bi, recimo, u Beogradu u 12 sati bilo podne, a u Honolulu bi takođe u 12 bila ponoć. Reč je dakle o jedinstvenom, linearnom vremenu, koje nije povezano s faktorom dan-noć, odnosno s položajem nekog mesta na zemlji u odnosu na Sunce. Tako posmatrano vreme, omogućava nam da lakše razumemo idealnu situaciju u kojoj je moguća neprekidna dostupnost svakog pojedinca svakom drugom pojedincu i obrnuto.

5 Sva tri istraživanja su sprovedena na nacionalno reprezentativnim uzorcima i to novembra 2008. na uzorku od 1517 ispitanika; decembra 2009. na uzorku od 2404 ispitanika i 2011. na uzorku od 2873 ispitanika.

Tabela: Broj minuta koje su žitelji Srbije od 14 i više godina proveli u komunikaciji licem u lice i putem interneta tokom jednog dana (24 časa), kao i količnik dužine trajanja ova dva oblika komunikacije

	Komunikacija licem u lice	Komunikacija na internetu	Količnik: licem u lice / internet
Novembar '08	221.5	11.2	19.8
Decembar '09	228.3	18.4	12.4
April-maj '11	213.9	38.6	5.5

Iz tabele se uočava da konstantno i gotovo pravilno *raste* vreme trajanja *komunikacije putem interneta*. Krajem 2008. komunikacija licem u lice bila je 20 puta „veća“ od one putem interneta, a dve i po godine kasnije, ona je veća samo 5,5 puta. Takođe je važno uočiti da rast komunikacije posredovane internetom ne ide na uštrb one koja se odvija licem u lice ⁶, što znači da se, zahvaljujući procesima o kojima je ovde reč, *povećava ukupni obim komunikacije* (Branković, 2013).

Ovde treba pomenuti i fenomen *novih medija* i mogućnosti koje oni otvaraju. Novi mediji su u suštini isto što i društvene mreže, samo je razlika u uglu posmatranja. Kad je naglasak na povezivanju ljudi, onda je reč o mrežama. Kad jedan član neke društvene mreže *objavljuje* svoje sadržaje i stavlja ih na uvid drugim članovima i celokupnoj javnosti, onda se radi o novom mediju u pravom smislu te reči. Upravo to je važno za ovaj novi medij komunikacije: pojedinac, običan čovek, nije više samo jedinka u ogromnoj bezimenoj gomili koja se naziva publikom i koja upija ono što objavljuje ekipa profesionalnih emitera (novinara, urednika, zabavljača, snimatelja, reditelja, organizatora, producenata itd). Sada je svaki pojedinac, ranije pasivni član gomile, u prilici da i sam *objavljuje*. To opet znači da je u suštini svaki pojedinac

6 Razlike u izmerenom obimu komunikacije licem u lice u ove tri godine nisu statistički značajne. Razlika između 2009. i 2011. je na pragu statističke značajnosti, ali iz toga ne sledi zaključak da sa protokom vremena opada komunikacija licem u lice. Razlog više da se odbaci takav zaključak je i činjenica da je u 2011-oj ona merena u prolećnim mesecima, kada su ljudi mnogo više van kuće, nego u zimskim, slavnim mesecima kad se više sreću s drugim ljudima u zatvorenom prostoru, pa prema tome i više komuniciraju.

bar potencijalno *i publika i medij*, naravno ako se pod medijem ne podrazumeva striktno etimološko značenje (posrednik u prenošenju poruka), već ono što je suština, a to je objavljivanje sadržaja i njihovo stavljanje na uvid drugima.

Na osnovu svega navedenog za internet se može reći da je metamedij, medij medijâ, koji u sebe integriše sve klasične medije⁷ i koji nije samo prenosnik informacije već i sredstvo *aktivnog komuniciranja*, kao što je i medij poslovanja, pa i interesnog i političkog povezivanja. Takav epohalni tehnološki iskorak čini mogućim najrazličitije vrste povezivanja, počev od zabave, preko zajedničkih poslovnih poduhvata, pa do organizovanja zajedničkih političkih i društvenih akcija.

Zahvaljujući tome, postoje ogromne mogućnosti *globalnog* komuniciranja i povezivanja i među ljudima koji se nalaze u sličnom položaju i dele zajedničke materijalne, humanitarne, političke i druge slične ideje i interese. Ova tehnička i komunikaciona unapređenja čine mogućom i globalnu *sinhronizaciju* društvenih i političkih aktivnosti. Članovi neke grupe su u prilici da sarađuju, zajednički odlučuju i zajednički deluju, bez obzira na prostornu razdvojenost koja se može meriti u hiljadama kilometara. Teorijski gledano, na toj osnovi mogle bi da se obrazuju *transnacionalne društvene grupe i organizacije* i da deluju kao one koje su locirane u okviru jedne manje zajednice.

Otvaranjem ogromnog polja za poslovanje i komuniciranje, informatičko društvo stvara i mnogo veće *mogućnosti napredovanja* a samim tim *i pomeranja*⁸ *na društvenoj lestvici*. Kad se to ima u vidu, onda se internet može samtrati *novim kanalom socijalne pokretljivosti*.

Klasična *socijalna pokretljivost* najčešće je značila (pretpostavljala) i fizičku pokretljivost, kad su u pitanju oblasti van metropole i većih gradova.

Ali socijalna pokretljivost ne mora nužno da se odvija po vertikalnoj osi, od nižih ka višim slojevima ili od periferije ka cen-

7 I štampa i radio i televizija prikazuju svoje sadržaje i programe i na internetu

8 Pri tome se ne misli samo na mogućnost ostvarivanja većih prihoda, već i na veću obaveštenost, kvalitetnije uvide i znanja, na bolje društvene veze, odnosno veću društvenu povezanost i umreženost, nego što je to bilo moguće u tradicionalnoj, predinternetskoj zajednici.

tru. Ona je moguća i u horizontalnoj ravni. Ljudi svoje poslovanje mogu da premeste tamo gde im lokalne vlasti manje uzimaju kroz poreze i više daju kroz usluge i različite druge pogodnosti.⁹

Međutim, internet, tačnije informatičko društvo, isključuje potrebu za klasičnom, fizičkom pokretljivošću, kako onom horizontalnom, tako i vertikalnom, čime se izbegava trošenje dragocenog vremena i energije na nalaženje novog prostora, novih ljudi, upoznavanje novog okruženja. Skoro čitav posao nalaženja optimalne sredine i potencijalnih partnera može se obavljati već pomenutim klikom, bez fizičkog pomeranja, tačnije bez neizvesnosti koje ono nužno donosi.

S druge strane, imajući u vidu da je internet relativno jeftin servis, on je od posebne i neprocenjive važnosti za niže socijalne slojeve: to je prilika i za sirotinju i za žitelje iz zabačenih sela i varošica da izađu na lokalno i globalno tržište, što je u tradicionalnoj ekonomiji bilo skoro nemoguće. Uz to internet omogućava i pokretljivost svake vrste *kapitala*, kako klasičnog ekonomskog (zahvaljujući onlajn kupovini, prodaji, novčanim transakcijama, promociji), tako i različitih vrsta *socijalnog kapitala*.

Promene koje se stvarno dešavaju

Sve gore navedeno pokazuje da su napravljeni ogromni iskoraci na polju ekonomije, društvenog komuniciranja, povezivanja i organizacije, kao i da je premeštanje poslovanja na internet dovelo do snažne dinamizacije i ubrzavanja ekonomskih aktivnosti. Iz prethodnog se sasvim razložno može izvesti očekivanje da ta okolnost doprinosi i dinamizaciji društvene pokretljivosti, tako da sve veći broj ljudi ima mogućnost da bez velikih, ili čak bez ikakvih ulaganja, započne vlastiti posao i proširi već postojeći i da se na taj način ekonomski položaj donjih slojeva može stalno poboljšavati, a blagostanje uvećavati. Naročito se može pretpostaviti da se donji slojevi približavaju gornjim u onim dimenzijama u kojima su ovi drugi bili nedostižni: misli se na socijalni kapital

9 Teoretičari nove desnice su taj fenomen nazivali glasanje nogama.

– društvene veze, oslonjene pre svega na društvene mreže, horizontalnu pokretljivost i komunikaciju iz čega proizilaze i poslovni kontakti i aranžmani.

Internet, kako je već rečeno, daje svima mogućnost za lako i brzo pretraživanje, kao i za uspostavljanje kontakata u slučaju da se želi ponuditi neka usluga ili roba. On takođe otvara mogućnost poslovne edukacije i nalaženje odgovora na mnoge nepoznanice koje su nekad bile nerešive. Slikovito rečeno, prokrčeni su mnogi putevi i stvoreni navigacioni uređaji pa bi se moglo očekivati da i kretanje bude znatno lakše i brže. Stoga se snovano može postaviti pitanje *da li iz opisanih preduslova zaista dolazi do bržeg napretka donjih društvenih slojeva*.

Mnogo je pokazatelja koji govore suprotno. Jedna od najautoritativnijih istraživanja ove tematike su svakako ona koja se sprovode u okviru Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i koja se temelje na pažljivo razvijenim merilima i pokazateljima materijalnog stanja i kvaliteta života ljudi. Ona pokazuju da je svetska populacija daleko od blagostanja i da trendovi ne ukazuju na pravac koji pretpostavlja naša hipoteza.

Izveštaji ovog tela Ujedinjenih nacija za 2014. godinu pokazuju da se skoro petina (18,3%) svetske populacije nalazi u teškom siromaštvu¹⁰, a da je 13,1% na ivici siromaštva po višestrukim merilima¹¹.

Jedno od merila u ovom velikom istraživanju jeste i koeficijent nejednakosti među ljudima¹². On se kreće u rasponu od 0, što označava odsustvo svake nejednakosti, tačnije idealnu situaciju kad svi ljudi u nekoj zemlji sve prihode dele na jednake delove (imaju podjednaka primanja), do 100, što označava suprotno stanje – apsolutnu nepravičnost, odnosno situaciju kad sav dohodak u zemlji ide samo jednom čoveku, dok svi ostali ne dobijaju ništa. Merena na ovoj skali prosečna nejednakost u svetu iznosi 22,8, sa prosečnim odstupanjem od ove vrednosti (standardnom devijacijom) od 10,54. Zemlje najveće socijalne pravde u 2013-oj su Nor-

10 Population in severe poverty

11 Population near multidimensional poverty

12 Coefficient of human inequality

veška, Finska, Češka i Slovenija i kod njih se ovaj koeficijent kreće od 5,5 do 6. Najveća nejednakost je u zemljama Afrike – Sijera Leone i Angola sa po 43,6, Nigerija 40,2, Centralno-afrička republika 39,9, Gvineja Bisao 39,4 i Namibija 39,3¹³ (UNDP, 2014).

Da se pretpostavljenom dobrobit koju može doneti doba interneta ne ostvaruje najupečatljivije pokazuje i iskustvo zapadnih društava.

U vodećoj ekonomiji sveta, Sjedinjenim Američkim Državama, koeficijent nejednakosti je 16,2, a procenat ljudi koji žive ispod linije siromaštva u poslednjih pet godina (2009-2013) kretao se oko 15 odsto, što je populacija od oko 46 miliona ljudi.

Tako je Statistički biro SAD ustanovio da je udeo najbogatije petine američkog društva u ukupnim prihodima domaćinstva sa 44% u 1980. godini skočio na 50% u 2010. Dakle, 20% najbogatijih zaradili su u 2010. koliko 80% ostalih, a najniža petina populacije zaradila je svega 3,3% od ukupnog prihoda¹⁴.

U prilog gore navedenih procena govore i nalazi mladog francuskog ekonomiste Tomasa Piketija (Thomas Piketty), koji je sproveo opsežno istraživanje ekonomije savremenog kapitalizma i rezultate izložio u svojoj veoma inspirativnoj knjizi *Kapital u 21. veku*¹⁵.

Glavna tema Piketijevog interesovanja i rada su društvene nejednakosti. On prati dve ključne varijable: R, koje predstavlja „prosečnu godišnju stopu prinosa na kapital (što uključuje profite, dividende, kamate, prihode od izdavanja i druge prihode *od kapitala*)“, i G, što označava „stopu *privrednog* rasta, odnosno, godišnji porast prihoda“ ne od kapitala, već *od rada*. U Francuskoj, Nemačkoj i Britaniji je u periodu procvata liberalnog kapitalizma (1870-1910) stopa prinosa na kapital iznosila između 600 i 700%

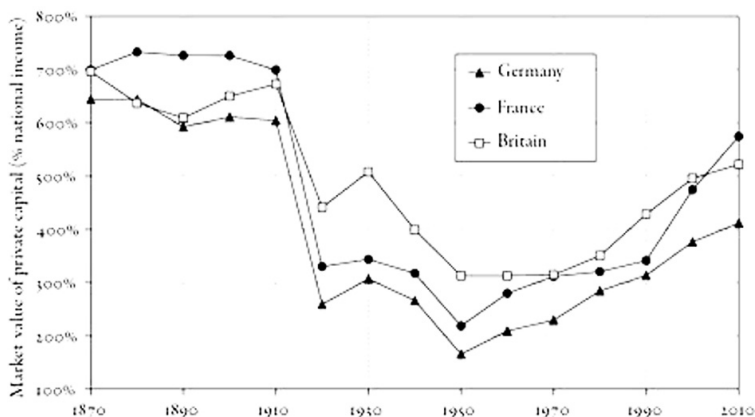
13 Koeficijent nejednakosti u Srbiji je 10,9.

14 Navedeno na osnovu analize Centra za izučavanje siromaštva, Univerzitet Vašington, Sijetl – WCPC, 2011

15 Naslov je verovatno aluzija na Marksov *Kapital*; knjiga je na francuskom objavljena 2013, i odmah je izazvala ogromno interesovanje pa se već u aprilu 2014. pojavila i na engleskom u izdanju Harvard-Kembridž. Pisana je donekle u neomarksističkom maniru, dakle „s tezom“ i to snažnom, provokativnom, ali, za razliku od mnogih pisaca ove škole, Piketi svoje teze obrazlaže ogromnom količinom empirijskih podataka i njihovom temeljnom analizom.

stope rasta prihoda; najniža je bila u deceniji 1950-60 i kretala se između 200 i 300%. Međutim, u periodu od 1990-2010. ona naglo raste i kreće se između 400 i skoro 600%, tačnije približava se slici „divljeg kapitalizma“, što je vrlo pregledno predstavljeno u grafikonu „Količnik kapital/prihod u Evropi 1870-2010“ (Piketi, 2014, pp 25-26 – izdanje na engleskom).

FIGURE I.2.
The capital/income ratio in Europe, 1870–2010

Na osnovu ogromne faktografije, autor konstatuje da je R nesrazmerno veće od G – slobodnije rečeno – da se mnogo više zarađuje prodajom kapitala nego prodajom rada. Budući da se kapital generacijski prenosi s kolena na koleno, snaga kapitala stalno jača i to predstavlja izvor *stalnog povećanja nejednakosti* u zapadnom svetu.

Treba reći da Pikertijeva analiza nailazi na kritike, ali retko ko sasvim osporava njegov koncept i nalaze. Kad je u pitanju naša tema, onda s dosta pouzdanosti možemo prihvatiti procenu da se jaz između bogatih i siromašnih stalno povećava i to podjednako bogaćenjem bogatih i siromašenjem siromašnih.

Šta je razlog što se ne ostvaruju mogućnosti?

Kako smo već konstatovali, jedna od ključnih novina koje donosi informatičko društvo je mogućnost mnogo veće društvene pokretljivosti u sve četiri dimenzije prostor-vremena, iako ta pokretljivost nije, ne može i ne mora da bude uvek fizička. Iz te premise mogao bi se izvesti zaključak ili hipoteza da će usled napretka digitalizacije i jačanja informatičkog društva verovatno slediti brži i dinamičniji socijalni uspon nižih društvenih slojeva. Tu ne mislimo na relativan, vertikalni uspon, koji se meri napredovanjem nekih slojeva u odnosu na druge, već pre svega na apsolutni – na poboljšavanje materijalnog stanja donjih slojeva.

Ipak, na osnovu prethodnih pokazatelja uočava se jedna ne baš lako razumljiva relacija – da s jedne strane imamo snažno narasle, kvalitativno unapređene mogućnosti komuniciranja i poslovanja, a s druge strane ne privredni napredak, već ekonomsku krizu, siromašenje srednje klase i donjih slojeva, pa posledično i snažniju socijalnu diferencijaciju.

Šta su onda glavni razlozi što se mogućnosti ne ostvaruju?

Prvi razlog tiče se bazičnih vrednosti i odnosa u savremenom kapitalizmu. Izgleda da su za opisano stanje u većini zemalja u velikoj meri odgovorne gornje klase, naročito oligarhijske strukture, koje mnogo intenzivnije i uspešnije koriste mogućnosti digitalizacije, odnosno informatičkog društva, te na osnovu toga uvećavaju broj i snagu elemenata svoje dominacije: materijalno bogatstvo, posedovanje važnijih informacija, bolja analitika, klasična industrijska špijunaža, korišćenje analitičkih uvida za kvalitetnije (svrsishodnije) odluke, kao i za snažnije uticanje na tokove događaja. Ako one ne pokazuju volju da potpomognu ravnomerniji razvoj svojih zajednica, tačnije ako u njihovom poslovanju preovlađuje pohlepa nad najosnovnijim osećajem za solidarnost i društvenu odgovornost, onda oni umesto kooperativnih strategija biraju i nameću igru s nultim ishodom, te se njihova težnja ka uvećavanju bogatstva i moći, odvija velikim delom na štetu siromašnijih.

S druge strane, tome je po našem mišljenju poslednjih decenija doprinelo i narušavanje globalne ekonomske ravnoteže do koga je

došlo naglim ekonomskim usponom dve najmogoljudnije zemlje, Kine i Indije, kao i Rusije, Brazila, Južnoafričke republike, a potom, u drugom talasu, i Meksika, Indonezije i Turske, koje su takođe zemlje s velikim brojem stanovnika. Pojava dve i po milijarde radnosposobnih ljudi, čija prosečna plata je znatno manja od plata u razvijenim zemljama zapada, morala je da ugrozi zapadne ekonomije. Ovom konkurencijom jevtine radne snage svakako su više ugroženi radni slojevi zapadnih društava nego finansijska i ekonomska oligarhija¹⁶.

Treći razlog što digitalizacija i informatičko društvo nisu doveli do pravednije raspodele mogućnosti i dobitaka tiče se same prirode interneta: on je po mnogo čemu nalik onom antičkom bogu sa dva lica. Za ljude koji su generacijama u biznisu, globalna mreža je – u odnosu na klasična sredstva poslovanja – pravi perpetuum mobile i oni su je s entuzijazmom prihvatili. S druge strane, za ljude materijalno ugrožene i zbog toga obeshrabrene i deprimirane, internet često postaje, narodski rečeno, sirotinjska zabava, laki narkotik da se za trenutak odagnaju brige i problemi. Mnogi od njih se onda odaju bleštavom šarenilu društvenih mreža, beskonačnim informativnim i zabavnim sadržajima, posebno igricama, što se često završava manjom ili većom zavisnošću.

Na osnovu empirijskih istraživanja *Korišćenje starih i novih medija*¹⁷ koje je projektovao i sproveo autor, ustanovljeno je da u *srpskoj populaciji* postoji prilična medijska zavisnost, kao i da je ona naročito izražena u odnosu na nove medije. Koristeći se ovim nalazima, Bojić i Marie sa Univerziteta u Lionu, takođe učesnici u ovom istraživanju, zaključuju da kod 11,7 odsto ljudi postoji umerena, a kod 7,6% veoma izražena *zavisnost*, kao i da je ova druga *mnogo rasprostranjenija među korisnicima novih medija*, nego kod publike TV, radija i štampe (Bojić, Marie, 2013). Razlog snažnije zavisnosti od novih medija autori objašnjavaju njihovom

16 Vlasnici novca mogu svoj kapital da plasiraju i u ove prosperitetne ekonomije, žedne svežeg novca i stoga spremne da ga više plate, dok radni slojevi stanovništva ne mogu tako jednostavno da se kreću u potrazi za boljim poslovima i platama.

17 Istraživanje je sprovedeno na višestapnom slučajnom uzorku od 2873 ispitanika. Uzorak reprezentuje žitelje Srbije od 14 i više godina. Terenski deo istraživanja odvijao se od 4.4. do 9.5.2011. godine.

mnogo boljom tehničkom prilagodljivošću, tačnije činjenicom da ih je moguće pratiti ne samo putem stonih računara i laptopova, već i pomoću tableta, mobilnih telefona, konzola za igrice itd. Pored toga što su dostupni u svakom trenutku i na svakom mestu, treba dodati i njihovu neuporedivo veću ponudu sadržaja, kao i već pominjanu činjenicu da novi mediji omogućavaju svakome da i sam bude medij, tj. da bude aktivan, objavljuje svoje sadržaje i komentariše tuđe, što nikada nije bio slučaj sa klasičnim medijima.

Svakako da preterano usredsređivanje na zabavne sadržaje na internetu dovodi do osipanja energije, neophodne ne samo za napore da se poboljša vlastiti položaj, već i za mogući društveni angažman, usmeren ka stvaranju pravednijeg društva, kako u lokalnim, tako i globalnim razmerama.

Tako se, dakle, internet pojavljuje i u suprotnoj ulozi od one koja je istaknuta na početku teksta.

Na stepen angažmana koji može da usledi iz internet komunikacije utiče i sama *priroda veze ostvarene na taj način*: za internetsku, onlajn vezu se može reći i da spaja i da razdvaja. Ona je površnija i "hladnija" od one koja se odvija licem u lice: nedostaje joj fizička prisutnost, a s njom i čitav niz neverbalnih oblika međuljudskog opštenja – svesnih, ali često i podsvesnih i nesvesnih – kojima se uspostavlja i učvršćuje poverenje. Vidimo da to što bedostaje u ovoj vrsti povezivanja prestavlja uslov da se s površne komunikacije dođe do zajedničke rešenosti da se nešto postigne, odnosno da se u to postignuće ulože velika volja, energija i vreme. Svest o zajedničkom interesu i poverenje su pak neizostavni uslovi za društvenu akciju.

Epilog: Kakvi su izgledi?

Internet i informatičko društvo u sebi nose velike i još neiskorišćene mogućnosti za kvalitetnije oblikovanje ljudskih zajednica. Nove generacije će imati mnogo više mogućnosti da napreduju jer će u donošenju poslovnih, političkih i drugih odluka moći da se oslanjaju na sve veće količine informacija i na sve pouzdanije procene.

Ali i taj tehnološki napredak, kao i većina drugih može imati i drugačije lice. Ljudi će u budućnosti biti u sve većem iskušenju, čak u opasnosti da im čula i intelekt ostanu uronjeni u beskrajno mnoštvo informacija i laganih, zabavnih sadržaja. Već danas se može reći da su um savremenog čoveka pritisle ogromne naslage informacija i da on pod tim naletom počinje da liči na one apokaliptične projekcije koje prikazuju kako bi posle izvesnog vremena izgledali veliki gradovi kad bi sa Zemlje nestao čovek.

Ta preterana usredsređenost na faktografiju trenutnog, na „relano vreme“ o kome smo govorili kao o nesumnjivo velikom dostignuću, na izvestan način pokazuje koliko je zapostavljena dimenzija vremena *u tradicionalnom smislu*, vremena kao istorijske perspektive, odnosno pogleda unazad i kao strateške vizije, to jest pogleda unapred. Da li je onda čudno što je, u poređenju sa drugim epohama, danas tako malo pokušaja da se pokreću fundamentalna – ontološka, etička, aksiološka i druga pitanja i da se o njima raspravlja? Da li se danas uopšte raspravlja o tome kakvo društvo želimo – jer svet se u međuvremenu iz temelja izmenio – a naši pogledi na društvo su ostali na idejama iz prošlih vekova.

Ako bismo načinili osu na kojoj bi se prikazivala društva prema stepenu slobode i snage ličnosti, onda bi na jednoj strani stajala čista hegelijansko-lenjinistička zajednica u kojoj postoji samo «objektivni duh», ideologija imperije, a ličnost je pretopljena u taj bezlični amalgam. Izgleda da će se one zemlje koje se danas bore za globalnu dominaciju postepeno pomerati upravo ka takvom tipu zajednice. Konačni ishod tog kretanja je država – levijatan, koja u borbi za dominaciju troši ogromne količine društvenog bogatstva na naoružavanje i stvara sve brojnije neprijatelje, te je prinuđena da svoju bezbednost gradi narušavajući slobodu i privatnost svojih građana, tj. nadgledajući svaki njihov korak, reč i postupak. Društvo ovakvih zemalja teži da se rasloji na dve glavne klase: s jedne strane to je oligarhija koja vlada informacijama, novcem i vojnom silom, a na drugoj strani je gomila usredsređena na konzumersko „sad i ovde“ i na potrebe koje se kreću u okviru formule hleba i igara¹⁸. Iz takve perspektive masa ne može čak ni da pojmi svoj položaj, a kamoli da se organizuje i preduzme nešto

18 Ovaj proces socijalnog raslojavanja već je opisan u prethodnim razmatranjima.

čime bi pribavila atribut delatnog istorijskog subjekta i povratila ono što joj kao subjektu demokratskog društva pripada.

Sasvim na drugom polu pomenute ose stajala bi zajednica utemeljena na samosvojnoj i samosvesnoj ličnosti, za koju društvo i država sačinjavaju ambijent u kome živi – neophodan, naravno, kao hleb voda i vazduh, ali nipošto važniji od same ličnosti, njenog dostojanstva i slobode. Ovakva ličnost je sposobna da koristi obilje mogućnosti, kako za poslovno, tako i za društveno povezivanje i infomatičko društvo je njeno prirodno okruženje. Izgleda da je takvo građansko društvo moguće samo u relativno maloj zemlji gde postoji društveni konsenzus o strateškim ciljevima i o raspodeli glavnih resursa; gde se globalno prihvata u meri u kojoj je to nužno, a brižljivo čuva i razvija ono sopstveno, lokalno. To su države u kojima su jasno artikulisani interesi društvenih slojeva i koje se zasnivaju na snažnom javnom moralu, odgovornosti i solidarnosti¹⁹.

Ali države koje neguju ovakve vrednosti ne mogu da ostvare snažniji uticaj na kretanja u savremenom svetu ako se ponovo ne obrazuje pokret malih nacija protiv sile, pokret koji bi inicirao i predvodio debate o globalnim pitanjima i budućnosti čovečanstva i bio lider u promovisanju vrednosti mira i nenasilja.

Nedvosmislen je utisak da su neiskorišćene mogućnosti digitalnog (iformatičkog) društva i za interesno povezivanje ljudi ne samo u lokalnim zajednicama i na nivou svojih zemalja, već i u globalnim razmerama. Infrastruktura informatičkog društva pruža mogućnost stvaranja planetarnih, transnacionalnih pokreta i organizacija koje bi inicirale sasvim novu filozofiju življenja, utemeljenu na nenasilju, solidarnosti i odgovornosti prema čoveku i okolini. Internet je kao stvoren za ovaj drugi model organizacija i zajednica jer je idealan tehnički oslonac za njihovo nastajanje i funkcionisanje. Ali to će biti moguće jedino ako primat u borbi za korišćenje njegovih resursa preuzme generacija entuzijasta posvećenih napretku čovečanstva, umesto sadašnjih oligarhijskih grupa koje se tim pogodnostima koriste spretnije i bezobzirnije, nego što to čine drugi društveni subjekti.

19 Najbliže ovakvom modelu su zemlje poput Norveške, Finske, Češke; uzgred podsećamo na već izneti podatak da je kod njih koeficijent nejednakosti među ljudima najmanji na svetu

Literatura

- Bojic, L. & Marie, J.-L. (2013). "Media addiction by universal indicators". *Srpska politička misao* 20 (41): 183-197.
- Branković, S. (2013). „Socijalne mreže i nove mogućnosti društvenog istraživanja”. *Kultura polisa* 10(20): 77-90.
- Branković, S. (2014a). „Metodologija društvenog istraživanja”. Dostupno na: https://www.academia.edu/3515120/SOCIJALNE_MRE%C5%BDE_I_NOVE_MOGU%C4%86NOSTI_DRU%C5%A0TVENOG_ISTRA%C5%BDIVANJA
- Branković, S. (2014b). „Analitika velikog skupa i njen epistemološki značaj”. U Dragoljub, B. Đorđević, Jasmina Petrović (prir.), *Proučavanje društvenih pojava. Metodološka razmatranja*. Niš: Filozofski fakultet, Mašinski fakultet. Dostupno na: https://www.academia.edu/8101951/Analitika_velikog_skupa_i_njen_epistemolo%C5%A1ki_zna%C4%8Daj
- Human Development Report, UNDP (2014). *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. Dostupno na: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- West Coast Poverty Center (2011). Dostupno na: <http://depts.washington.edu/wcpcc/>

DIGITAL SOCIETY AND STRUCTURAL CHANGES IN CONTEMPORARY SOCIETY

Abstract: The aim of this paper is to discuss the changes in the contemporary societies that could be provoked by digitalization and informatics surrounding, and the changes that really happen, as well as to analyze the reasons for differences between the expected and the real. In the first part of the paper the authors claims that the human race has made strong advancement in the area of knowledge, especially the perceptive one, and in the area of practice; the possibilities of connecting people and improvement of their living conditions are discussed, as well as the possibilities of some social strata to improve their economic position and their place on the social ladder. In the second part the real processes in the economy and the social life are discussed; the author claims that the real processes do not correspond to possibilities given by digitalization and the informatics society. In the third part the reasons for unfulfilled expectations are analyzed.

Key words: *digitalization, informatics society, social changes.*

Слабљење модерне државе и структурна дестабилизација савременог друштва у постхладноратовском времену

Сажетак: Слабљење модерне државе је један од узрочника структурне дестабилизације савремених друштава. То постаје видљивије од завршетка хладног рата и распада биполарне структуре светског политичког система. Државне границе губе на значају, а државне институције не успевају да адекватно одговоре на нове изазове у разним областима. Уз информациону револуцију којом започиње транзиција ка постиндустријском (информационом) друштву, процес глобализације убрзавају и промене у светској економији настале све већим и бржим кретањем капитала. Јачање индивидуализма и тежње појединаца да се поистовећују са локалним, регионалним, корпоративним или „мрежним“ идентитетима, узрокују „растакање“ традиционалних нација и њихових држава. У овом раду се наводи пет повода структурне дестабилизације савременог друштва до које долази услед слабљења модерне државе.

Кључне речи: држава, структурна дестабилизација, друштвени односи.

Слабљење модерне државе, које се одиграва у континуитету већ дуго низ деценија, а посебно је видљиво од завршетка хладног рата, један је од узрочника структурне дестабилизације савремених друштава. Појам стабилност има латинске корене (*stabilitas*) и њиме се указује на чврстину и постојаност нечега. Наравно, дестабилизација има супротно значење и тим појмом се описују појаве, догађаји, процеси и предмети који губе чврстину и постојаност. Са друге стране, структура означава начин на који је нешто уређено или организовано, јасно уређеном „структуром“ се дефинишу и детерминишу узрочно-последичне везе које постоје између различитих делова једне целине. Савремено друштво је у фази транзиције, у раскораку од „модерног“ ка „постмодерном“, оно је у трагању за новим начинима уређивања и организовања, што само по себи доноси извесан степен структурне дестабилизације. Под појмом „структурне дестабилизације“ подразумева се, дакле, промена структуре савременог друштва. Ова промена се одиграва тако што се чврстина постојећих друштвених односа постепено губи, а још увек не постоје изграђени нови, постојани обрасци који ће заменити старе (традиционалне) у блиској будућности. Шта је утицало на „континуално крућење“ чврстине и постојаности друштвених односа?

Александар Дугин овај феномен сагледава кроз „систематизацију историјских процеса“ до које је дошло током XX века и која је узроковала конструкцију „парадигме времена“. „Те парадигме времена, примењиво на друштвене системе, постају три модела друштва-традиционално (или другачије предмодерна), савремено (модерна) и друштво постмодерне. У економским терминима им одговарају прединдустријско друштво (аграрно), индустријско друштво и постиндустријско друштво (информационо). Сва три типа друштвеног уређења се у потпуности могу пропатити у историји Европе и Северне Америке, док се у осталим културама ради или о прва два типа друштва, или само о првом (у земљама у развоју Трећег света или код појединих архаичних народа који издвојено привређују у саставу развијених држава). Али по-

што од краја XX века јача феномен глобализације, елементи западног друштва постмодерне се неумољиво шире и на све остале земље и народе, свугде изнедрјујући трослојно друштво у коме-макар и фрагментирано и делимично-постоје све три парадигме. И у најзаосталијој земљи постоје центри рачунарских технологија и терминали светских финансијских система-тј. елементи постмодерне и постиндустријске револуције. Али, тачно је и супротно-раст светске миграције изнедрјује енклаве традиционалних-чак и архаичних-друштава у најразвијенијим земљама, где се-као у савременој Француској-усред постиндустријског пејсажа може наићи на четврти које компактно насељавају или исламски фундаменталисти, с минаретима одакле мујезини редовно позивају на молитву, или афрички многобошци чији ритуални бубњеви не престају ни дању ни ноћу, приморавајући постсавремене и висококултурне Французе да се жеже и трзају¹.

До овога је долазило постепено, како је јачала „некритичка вера у прогрес са само једним усмерењем, без узимања у обзир постојаности историјских парадигми-и посебно постојаности парадигме традиционалног друштва-дуго су приморавали политикологе на то да међусобну конкуренцију држава анализирају искључиво у терминима модернизације. Сматрало се да ће она друштва, која брже пређу с аграрног на индустријски ступањ развоја, и даље на постиндустријски, стећи тоталну надмоћ над онима који заостану. Према томе, једино поље конкуренције остаје модернизација: ко је модернизованији, тај ће и победити.“² Ово такмичење између држава, својеврсна „трка за свеобухватном модернизацијом“ је током хладноратовског периода имала и своје добре (повећавање конкурентности, постизање значајних научних достигнућа, већа издвајања за истраживачки рад, афирмација идеала о благостању као циљу политике, ширење доступности образовања и здравствених услуга у низу држава и тд.) и лоше стране

1 Дугин, Александар, *Геополитика постмодерне*, Прев.радионица Росић: Никола Пашић, Београд, 2009, стр. 13-14.

2 Исто, стр. 16.

(јачање аутократија, уништавање животне средине, погоршавање животних услова широких слојева становништва у низу држава услед усмеравања буџетских средстава у „пројекте модернизације“, исцрпљивање необновљивих природних ресурса, и тд.)³. Међутим, главна карактеристика је била да се она водила између држава, које су биле кључни актери међународних односа. У биполарној структури светског политичког система државе заузимају важно место и оне су значајан чинилац у одржавању глобалне безбедности.

Свакако, многи други фактори су у већој или мањој мери утицали на обликовање вредносних система и моралних образаца у појединим друштвима, али су улога и утицај државе били константе. „Иницијални моменат у реализацији модерне државе, превалентан од окончања Тридесетогодишњег рата и потписивања Вестфалског мира 24. октобра 1648. године, подразумева анулирање преклапајућих и често спорних надлежности различитих институција и појединаца (краљева, племства, свештенства, гилди, градова итд.) у корист једне институције-централизоване државе, што је резултирало да се модерна држава третира као издвојени комплекс владавинских институција, служби и особља који има ексклузивну моћ ауторитарног политичког одлучивања за становништво унутар одређене територије са међународно признатим граница-

3 Милорад Екмечић наводи како је рецепт написан у СССР-у непосредно после Октобарске револуције убрзано примењиван и у комунистичкој Југославији, а карактерисале су га две одлике: 1) убрзана индустријализација на рачун претеране експлоатације сељака; 2) убрзавање националних препорода код народа који им још нису били дозрели. Технолошка модернизација и планска индустријализација привредно заосталих друштава, на начин до тада не виђен у историји, водили су ка неприродном расту економија у појединим регионима. То се огледало у преминању тешке индустрије код свих народа у њиховим новоствореним политичко-административним целинама, као и покушаја стварања система који су били самодовољни. Пројекат убрзаног стварања нација у срединама у којима нису постојали историјски предуслови за тако нешто, свео се у доброј мери на бирократизацију целокупног процеса, што ће се показати у каснијим раздобљима као катастрофално и значајно утицати на развој феномена „балканизације“. Према: Екмечић, Милорад, „Два века српских револуција“, у: *Годишњак друштва истраживача БиХ*, број 37, година XXXVII, Сарајево, 1986, стр. 48–49. Преузето из: Пророковић, Душан, *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012.

ма. У деветнаестом веку пласирана је идеја да се легитимна власт може заснивати само на начелу националног самоопредељења, стављен је знак једнакости између нације и државе, нација је постала интегрисани политички ентитет-носилац суверенитета. Симултано, стварање национално-друштвеног идентитета је подразумевало и процес национализације културе. Држава је почивала на прокламовању способности обезбеђивања физичке сигурности, економског благостања и културног идентитета својих грађана, те је развијала и институционализовала политике усмерене ка добробити грађана, одржавала поредак и унапређивала модерни живот, обликовала националну економију (преко система државних субвенција, анулирања унутрашњих трговинских баријера и наметања увозничких дажбина), те је, на крају, проширивала државно образовање и побољшавала транспортну и комуникациону инфраструктуру.⁴

По овом питању, ствари се драматично мењају по завршетку хладног рата. Распад биполарне структуре светског политичког система означио је и суштински крај социјалистичког система планске економије. Тезе о слободном кретању капитала и слободном тржишту постају темељни принципи политичких система у готово свим најзначајнијим државама света. Уз информациону револуцију којом започиње транзиција ка постиндустријском (информационом) друштву, процес глобализације убрзавају и промене у светској економији настале све већим и све бржим кретањем капитала по целом свету. Државне границе губе значај, а државне институције, са својим извршним, судским и законодавним системом, безбедносним и бирократским апаратом, се показују као исувише гломазне и троме, па не успевају да адекватно одговоре на нове изазове у разним областима.

Мартин Ван Кревелд наводи како постоји неколико најважнијих карактеристика модерне државе које утичу на трансформацију њене улоге од 1975. године: „Прво, пошто је

4 Стојановић, Ђорђе, Ђурић, Живојин, *Анатомија савремене државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 114-115.

суверена, држава не пристаје да дели било коју од претходно поменутих функција, већ их све држи у својим рукама. Друго, пошто је по природи територијална, она такву власт упражњава над свим људима који живе унутар њених граница и ни над ким другим. Треће, и најважније, она је апстрактна организација. За разлику од политичких ентитета који су јој претходили у било које доба и на било којем месту, она није једнака владару или поданицима, није ни човек ни заједница, већ невидљиво биће познато као корпорација. Као и корпорација, и она има неизvestан идентитет. Корпорацију признаје закон и она може да се понаша као да је лице кад су у питању склапање уговора, поседовање имовине, одбрана и слично. Почев од последњих година XX века, постаје све очигледније да трећа карактеристика државе-чињеница да она име идентитет-почиње да друге две одлике чини сувишним. Претње држави углавном не потичу од појединаца или група попут оних које су пре 1648. године обављали разне функције власти у разним заједницама и областима. Уместо тога, та опасност потиче од других корпорација: другим речима, она потиче од вештачких људи чија је природа као и њена, али се разликује у погледу контроле над територијама и поседовању суверенитета... Како се модерна држава буде спуштала са вртоглавих висина које је досегла између 1945. и 1975. године, одређене институције које су за њу карактеристичне вероватно ће изгубити на значају. Међу њима су, природно, државна привредна предузећа, која се од Кине до Британије или заобилазе или продају, системи социјалне заштите (чији удео у БДП-у готово свуда опада), правосудни систем (у неким земљама већ преовладава приватно судство, познато и под називом судије у најам, као брже и јефтиније од судства које обезбеђује држава), затворски систем (од Аустралије, преко Британије, до Сједињених Држава, све развијене земље очајнички покушавају да нађу јефтину алтернативу затворској казни и експериментишу са приватним затворима), војска (пошто су се драматично смањиле од краја хладног рата, многе оружане снаге чак и сада траже нове мисије, од трагања и

спасавања, до борбе против трговине дрогом), полиција (коју допуњавају, а у неким случајевима и истискују, приватне снаге безбедности), државне школе (које се претварају у оборе за потомство непривилегованих, док добростојећи родитељи шаљу децу или у приватне школе или прибегавају школовању код куће), државни медији (који су, поврх тога што су им неопходне субвенције, често синоним за досаду), и статистички апарат (који, у оној мери у којој још увек функционише у појединачним државама, све више постаје неважан). Овако или онако, издавања за ове и друге службе све се више умањују широм света.⁵ Према мишљењу Ван Кревелда „организације које ће у будућности вршити функције власти биће фрагментираније и међусобно интегрисаније од организација на које смо навикли током последњих три стотине година. За разлику од држава, које су барем у теорији једнаке, оне ће, такође, тежити да међусобно успоставе хијерархијске везе. Понекад ће суверенитет бити подељен, као што је тренутно случај у Северној Ирској и као што се на крају може догодити у Светој земљи. Хијерархијска структура у којој су неки политички ентитети у већој мери једнаки од других, такође, подразумева и да ће ти ентитети деловати на већој или мањој дистанци од свог становништва. Стога ће бити у опасности да буду мање репрезентативне и мање демократске од већине модерних држава, баш као што већ сада представнике држава ЕУ и генералног секретара УН-а постављају и бирају владе, уместо да за њих гласају грађани Европске уније, у првом, и света, у другом случају.“⁶

Због свега овога велики број аутора поставља питање: каква је будућност државе? Шта данас представља држава и каква ће уопште њена улога бити у будућности? Како наводи Димитрина Нанева, глобализација и популизам су главне карактеристике почетка XXI века⁷. Глобализација пресудно утиче на

5 Van Kreveld, Martin, *Uspon i propadanje države*, Albatros plus: Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, стр 403.

6 Исто, стр. 406.

7 Нанева, Димитрина, „Глобализација и популизам: пресечни точки в началото на XXI век“, Геополитика, бр. 2, год. 11, 2014, стр. 168-177.

„раслабљивање демократске државе“, док популизам „круни“ досадашњу позицију и улогу „националних држава“. И „демократска“ и „национална држава“ су у повлачењу, то су модели од којих се постепено одустаје, а њихово место заузимају концепти о неопходности стварања већих (континенталних) наддржавних и супрадржавних (политичко-економских) целина или о неизбежности стварања „светске владе“, или концепт о „отвореном друштву“ и „слободном избору појединца“. „Постмодерна као циљ види потпуно и радикално дробљење свих друштава на атомске јединице-све до укидања држава, нација, националних управа, граница и претварања планете у јединствено грађанско друштво под управом светске владе“⁸.

Са једне стране, процес свеprisутне и свепрожимајуће глобализације утиче на „атомизацију“ друштва и јачање индивидуализма. Појединци се удружују у групе или формирају удружења према својим потребама и афинитетима (и на такав начин формирају „интересне мреже“), стварајући „мрежноцентрични систем“ постмодерног друштва. У таквим околностима држава губи примат, она постаје сувишна у облику у којем је постојала до данас, јер она може бити само једна од могућих „мрежа“ у којој ће појединац желети (уколико од учешћа има одређену корист) или неће желети да учествује (уколико користи нема)!? Од завршетка хладног рата држава и грађанин постепено улазе у конфликт. Са друге стране, све већу улогу у унутрашњој политици држава играју међународне организације, мултинационалне корпорације и невладине организације. Оне преузимају одређене послове које је до сада вршила држава и у томе су често ефикасније. Због овог првог, расте неповерење грађана у државу, а због овог другог, често су интереси крупног капитала, корпорација или невладиног сектора толико испреплетани са питањем елементарног функционисања држава, да државне институције и не могу другачије да реагују, него да их прихвате. Тако се дешава да крупни капитал пресудно утиче на управљање финансијским

8 Дугин, Александар, *Геополитика постмодерне*, Прев.радионица Росић: Никола Пашић, Београд, 2009, стр. 17.

сектором државе, да корпорацијски интереси диктирају темпо искоришћавања природних ресурса на територијама држава, а невладине организације обликују легислативни систем у читавом низу области-од људских права и слобода до екологије. Пошто се о уређењу државног система све више одлучује на другим местима, а све мање у националним парламентима, демократски избори постају форма без суштине.

Услед овога је приметна пасивност бирача, узрокована неодлучношћу и неизвесношћу. „Сама суштина такве пасивности поклапа се са оним што је у својој књизи Значење Саркозија писао један од новијих филозофа Ален Бадију: И тако они, иду и гласају за једног или другог кандидата међу којима нема разлике. Они су заправо потпуно дезоријентисани, како се показује кад следећи пут промене своје мишљење, тек да виде. А опет, држава и једнодушни глас штампе у својим коментарима гласања представљају ту очигледну дезоријентацију као избор, на тај начин се ограђујући од сваке одговорности. Влада која не би била нарочито другачија да је изабрана лутријом, проглашава да је добила мандат избором грађана и може да наступа у име тог избора.“⁹ Због овога је доведено у питање и постојање „демократске државе“ као принципа којем је тежила већина друштава од завршетка Другог светског рата. „Демократска држава“ је била синоним за права грађана да учествују у одлучивању, поштовање људских права и слобода и транспарентност. „Демократска држава“ је представљала антипод диктатури, централизму и аутократији, она је, у одређеној мери представљала и до сада достигну врхунац историјског развоја „концепта државе“ који траје од утемељивања „вестфалског система“. Свеобухватна глобализација, развој информационих технологија и „улазак“ света у „постмодерни период“ утицали су и на слабљење идеје о неопходности очувања „националне државе“. Јачање индивидуализма са једне и тежње појединаца да се поистовећују са локалним, регионалним, корпоративним (држава је само једна од корпорација) или „мрежним“, утичу на опадање

9 Маројевић, Игор, „Још једна лутрија“, Политика, 7. фебруара 2014, стр. 12.

везаности за национални идентитет и у крајњој линији узрокује „растаканье традиционалних нација“ и њихових држава. Свест о неопходности очувања националне државе слаби, а овај процес има и своју економску и геополитичку димензију. Сведоци смо да у свим деловима света долази до регионалног удруживања и формирања политичко-економских савеза, који ће се постепено све више интегрисати¹⁰. Националне државе се повлаче пред регионалним економским интеграцијама и „великим просторима“ као геополитичким целинама¹¹.

Уколико се постојеће „развлашћивање државе“ настави, демократске и националне државе, које се налазе у фази организационог и вредносног повлачења, играће све мању улогу у међународној и унутрашњој политици. Према виђењу Јелене Георгијевне Пономарјове (Елена Георгиевна Пономарёва), мале државе ће у будућности моћи само да послуже као „грађевински материјал“ великим државама или наддржавним интеграционим целинама¹². Мајкл Харт (Michael Hardt) и Антонио Негри (Antonio Negri) истичу да „суверенитет задобија форму компоновану од више националних и наднационалних организама спојених јединственом логиком владања. Нови двадесетпрвековни глобални облик суверенитета који задобија политичка моћ је детериторијализована и децентрализована Империја, која управља хибридниим идентитетима, флексибилним хијерархијама и плуралним разменама преко разноликих мрежа командовања. Она је, дакле, без територијалних граница, аморфна и омнипрезентна, има је како на глобалном, тако и на нивоу свакодневног живљења, те је парадигматска форма (трансцендентне) биомоћи, која стоји изнад друштва као суверена власт и креатор поретка, једна

10 О овоме више у: Ohmae, Kenichi, *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, Free Press, New York, 1996.

11 О идеји „великих простора“ више се може пронаћи у радовима Карла Шмита и Александра Дугина: Schmitt, Karl, *Land and Sea*, Plutarch Press, Ann Arbor (Mi), 1997; Дугин, Александар, *Основи геополитике*, књига 1, Геополитичка будућност Русије, Екопрес, Зрењанин, 2004.

12 Мишљење изнето током предавања 06. маја 2014. године у Београду у организацији Фондације Горчаков.

економија продукције и репродукције живота, у смислу владања истим у целини¹³. Исти аутори указују на „три нивоа институционално-структуралног размештаја Империје“: на првом нивоу се налазе САД и чланице Г-8 (њихов рад је писан пре него што је формирана Г-20), на другом транснационалне капиталистичке корпорације и националне државе другог реда, а на трећем групе које репрезентују народне интересе у глобалном аранжману моћи (Уједињене нације, међународне невладине организације, синдикати, хуманитарне организације и сл.)¹⁴.

Насупрот ових прогноза, треба указати и да се „средином деведесетих година прошлог века распламсала и друга велика теоријска расправа о феномену државе. Наиме, овај приступ је обележен третманом државне аутономије на начин да државна моћ произилази из степена до кога је држава укореењена или хромозомски уграђена у генотип друштва и *vice versa*. Мутуални однос између државе и друштва не представља однос нултог збира (износ побољшања на једној страни повлачи са собом исти износ погоршања на другој страни) већ позитиван збир (и једна и друга страна се налазе на добитку). Овај однос, који се у мало слободнијој интерпретацији може означити и као симбиотички, подразумева широко засновану интеракцију државе са друштвом, што генерише побољшавање државних капацитета за осмишљавање и имплементацију изводљивих и одрживих развојних политика.“¹⁵ Овакво мишљење је у доброј мери подударно и са већ изнетом оценом да „пошто је суверена, држава не пристаје да дели било коју од претходно поменутих функција, већ их све држи у својим рукама“, само би се овом закључку још могло додати и да ће држава сама започети процес трансформације, којим ће управљати и истовремено га контролисати. У великом броју

13 Стојановић, Ђорђе, Ђурић, Живојин, *Анатомија савремене државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 121.

14 Hardt, Michael, Negri, Antonio, *Empire*, Harvard University Press, Cambridge, 2000, стр. 311. Преузето из: Стојановић, Ђорђе, Ђурић, Живојин, *Анатомија савремене државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 120-122.

15 Исто, стр. 14-15.

земаља се наслућују овакви процеси, а то је посебно уочљиво у Кини (развој концепта капиталистичког уређења под контролом државе) и Русији (државно спонзорисање покушаја повратка традиционалном културном обрасцу ослоњеном на религијску вертикалу). До овога долази и због „лоших страна трке за свеобухватном модернизацијом“ и „штетних ефеката“ глобализације. Наиме, жеља за убрзаном „модернизацијом“ се у постхладноратовском периоду манифестује покушајима „убрзавање вестернизације“. „Западњачење“ се схвата као улазница за „постмодерно друштво“, па се често некритички прихватају и по традиционалне културе несвојствени или чак иритирајући обрасци. Пошто је анализирао уочене тежње друштвених елита источноевропских и далекоисточних држава да се „позападњаче“ и „постану интегрили део цивилизацијског Запада“ Александар Зиновјев констатује да се то неће десити из два разлога: . „Први разлог – наметање овим народима и земљама појединих својстава Запада (демократије, тржишта, приватизације итд.) не значи њихов преображај у део Запада, јер се Запад уопште не своди на ова својства. Запад је огроман и многострук феномен који је формиран бесконачним токовима током многих столећа. Други разлог – место и улога Запада (рецимо 'светски престо') већ су попуњене, и највише на шта народи који се позападњавају могу рачунати јесте да се нађу у сфери владавине, стапања и колонизације Запада, и то само у оним улогама које им може дозволити јединствени и непоновљиви Запад“.¹⁶ „Убрзавана вестернизација“ зато није донела „модернизацију“, већ даљу економску стагнацију и технолошко заостајање, што је узроковало почетак преиспитивања у многим државама и њиховим друштвима: да ли и даље пратити развијени Запад или тражити неке сопствене, јединствене и оригиналне путеве развоја.

Углавном, од позиције и улоге државе у будућности зависиће и стабилност савремених друштава. Према Ибн-Халду-

16 Зиновјев, Александар, *Запад: феномен западњаштва*, Наш дом, Београд, 2002, стр. 17.

новом схватању друштва као целовитог система, све друштвене појаве стоје у узајамној вези. Политичка стабилност у једној држави, јачина њене економије, њене слабости и рањива места, богатство становништва, уређеност градова... међусобно су повезани, зависе једни од других и стога се морају посматрати заједно. Друштво карактерише и јединствена друштвена свест, која почива понајвише на имитацији и асимилацији, али и закон опозиције који се томе противи и који даје предност индивидуалности.¹⁷

Узимајући у обзир изнете оцене о слабљењу модерне државе, економској и геополитичкој димензији овог процеса, јачању индивидуализма и последицама глобализације и тежњи ка убрзаној модернизацији, али и наведене тезе о симбиотичком односу државе и друштва и тражењу оригиналних путева развоја, може се закључити како се назире пет повода структурне дестабилизације савременог друштва (или савремених друштава) до које долази услед слабљења модерне државе. Прво, за очекивати је да дође до „сукобљавања“ између „суверениста“ са једне и „регионалиста“ и/или „глобалиста“ са друге стране. Суверенисти не пристају на регионалне интеграције (или их не прихватају у форми у којој се тренутно нуде) и углавном су антиглобалистички настројени. Иако „држава слаби“ и уступа место другим, активнијим и амбициознијим актерима у низу области, она се неће предати нити извршити „самоубиство“. Приметно је јачање „суверенистичких покрета“ широм света, а политичка битка између „суверениста“ и „регионалиста“ највише се распламсава унутар ЕУ. У крајњој линији ово може водити ка све оштријем сукобљавању супротстављених политичких групација, што ће узроковати оштру поларизацију друштва. Друго, вероватно ће се наставити „додавање гаса“ од стране регионалних, наддржавних интеграционих целина. Парадигма о модернизацији се све мање везује (или у случају малих држава се уопште не везује) за „државно“, а све више за „регионално“. Приступање

17 Више у: Fromherz, Allen, *Ibn Khaldun: life and times*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2010.

регионалним интеграцијама има све више поборника у разним деловима света, а један од најзначајнијих аргумената је укрупњавање капитала, тржишта и осталих ресурса. Глобална економска утакмица се игра између великих играча, (полу) аутархичних система, па самостално, државе у њој не могу да учествују ни на клупи за резервне играче. Чак и велике државе више не наступају самостално, већ постају центри регионалног окупљања (САД су иницирале стварање НАФТА-е у Северној Америци, Бразил МЕРКОСУР-а у Јужној Америци, Русија ЕвразЕС-а и тд.) и иницијатори потписивања трговинских споразума који воде ка даљем укрупњавању капитала и тржишта (предлози Трансатлантског трговинског партнерства, Азисјко-пацифичка заједница, идеја о стварању економског савеза „од Лисабона до Владивостока“). Због овога регионалне интеграције имају сопствену динамику, оне се могу одвијати са или без воље држава по појединим питањима, а подразумевају и стварање регионалних идентитета, развојних образаца, циљева и стратегија, што их у одређеној мери супротставља државном и националном. Треће, глобализација се наставља несмањеним интензитетом. Иако долази до преиспитивања ефеката глобализације у низу система, држава и друштава, што ће, сасвим сигурно, утицати на њен ток, можда је и успорити, то је ипак неће и зауставити. Глобализација се одвија без обзира на жеље и тежње држава или политичких и друштвених елита у појединим деловима света. Под притиском глобализације долази до сучељавања вредности традиционалног, модерног и постмодерног, који и даље паралелно егзистирају, што утиче на уоквиравање друштвених односа и доприноси, у мањој или већој мери, структурној дестабилизацији. Четврто, крњење државног идентитета у сукобу са „регионалним“ и „глобализацијским“ концептима отвориће простор и за јачање корпорацијског и мрежног идентитета. Поред свих до сада описаних отворених фронтова, држава ће као супарнике добити и корпорације (држава као корпорација, према тези Ван Кревелда) и мреже (држава као конкурент осталим интересним мрежама). Пето, а што је по-

везано и са регионалним интеграцијама и даљим притиском глобализације, јесте релативизација значаја државних граница. Ово је најпре видљиво у сектору финансија, али се постепено шири и на друге области. Жак Атали (Jacques Attali) упозорава да ово може резултирати „глобалним номадством“, које ће подстицати постепено испаравање елемената државности и мешање становништва у потпуно отвореном свету¹⁸. Држава ће све више бити „десуверенизована“, па је, са овог становишта посматрано, само питање времена када ће и њене границе постати потпуно прелазне. Део становништва ово може оценити као угрожавање сопствене безбедности, нарушавање интереса и права, што ће се одразити и на друштвене односе и процесе.

У сваком случају, када говоримо о месту и улози државе сведоци смо великих промена, а „да ли ће наступајуће промене за сваког појединца бити добре или лоше, зависи од његовог пола, породичних веза, економског статуса, друштвеног положаја, занимања, од тога с којим је организацијама повезан, и тако даље. Надасве, то је питање наше спремности да одбацимо старе извесности и помиримо са врлим новим светом који нас чека. Негде ће се те промене одиграти мирно. Њихов исход биће до тада незапамћен напредак, границе ће постати мање значајне, доћи ће до технолошког напретка, отвориће се економске прилике, а саобраћај и комуникације омогућиће различитим културама да оплемењују једна другу. Регионалне и локалне организације добиће нову шансу... У другим областима, повлачење државе имаће мање повољне последице. У најбољем случају, поновна појава тржишта науштрб административне контроле и државе благостања имаће за последицу умањену безбедност, а често и веће немире. У најгорем случају, ситуација ће се можда преокренути, па се може десити да на власти буду организације које се у мањој мери могу позвати на одговорност и које су ауторитарније.“¹⁹ Ово последње

18 О ставовима Жака Аталија и прогнозама више у: Attali, Jacques, *A Brief History of the Future*, Arcade Publishing, New York, 2009.

19 Van Kreveld, Martin, *Uspón i propadanje države*, Albatros plus: Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, стр. 405, 407.

посебно забрињава, јер може довести до ерупције насиља. У одређеном развоју ситуације, у тренуцима када „технологија надмаши политичку зрелост“, може доћи и до „вишеслојне катастрофе“ са глобалним последицама²⁰. Ван Кревелд предвиђа да „у поређењу с оним што се догађало 1941-1945. године, то насиље ће већином бити локално, спорадично и малих размера. Нема сумње да ће у будућности бити много конфликта попут оних у Босни, на Шри Ланки и у Руанди. Не само да ће терористи и гериле наставити да делују у многим земљама, већ се не може искључити ни могућност да ће они користити хемијско, биолошко, па чак и нуклеарно оружје“²¹. Све ће то утицати да дође до структурне дестабилизације и допринети обликовању и уређивању друштвених односа у будућности. Чврстина постојећих друштвених односа се круни, па традиционални, до сада доминантни обрасци нестају, а њих замењују још увек непостојани и лако променљиви обрасци.

Литература

- Attali, Jacques (2009). *A Brief History of the Future*. New York: Arcade Publishing.
- Дугин, Александар (2009). Геополитика постмодерне. Београд: Прев. радионица Росић: Никола Пашић.
- Дугин, Александар (2004). Основи геополитике, књига 1, Геополитика будућност Русије. Зрењанин: Екопрес.
- Fromherz, Allen (2010). *Ibn Khaldun: life and times*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kuper, Robert (2007). *Raspad nacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Нанева, Димитрина (2014). „Глобализација и популизам: пресечни точки в началото на XXI век“. Геополитика 11(2): 168-177.
- Ohmae, Kenichi (1996). *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. New York: Free Press.

20 Kuper, Robert, *Raspad nacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, стр. 14.

21 Van Kreveld, Martin. *Uspon i propadanje države*. Albatros plus: Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, стр. 404-405.

- Пророковић, Душан (2012). Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века. Београд: Службени гласник.
- Schmitt, Karl (1997). *Land and Sea*. Ann Arbor (MI): Plutarch Press.
- Стојановић Ђорђе и Ђурић, Живојин (2012). Анатомија савремене државе. Београд: Институт за политичке студије.
- Van Kreveld, Martin (2012). *Uspori i propadanje države*. Beograd: Albatros plus, Fakultet bezbednosti.
- Зиновјев, Александар (2002). *Запад: феномен западњаштва*. Београд: Наш дом.

WEAKENING OF MODERN STATE AND STRUCTURAL
DESTABILIZATION OF CONTEMPORARY SOCIETY
AFTER THE COLD WAR ERA

Abstract: The weakening of the modern state has been one of the causes of structural de-stabilization of the contemporary societies. It has become more visible after the end of the Cold War and the dissolution of bipolar structure of the world political system. State borders have been becoming less important; social institutions cannot find adequate answers to new challenges in different fields. The process of globalization has been accelerated by the informatics revolution, which marks the beginning of the transition towards a post-industrial (informatics) society, and also by the changes in the world economy, provoked by faster movement of capital. The strengthening of individualism and the wish of individuals to adopt local, regional, corporate or “net” identities lead to dissolution of the traditional nations and their states. In this paper the author lists five grounds of structural de-stabilization of the modern society, caused by the weakening of the modern state.

Key words: *social relations, state, structural de-stabilization.*

Rizično društvo i upravljanje rizicima – primer sportskih događaja

Sažetak: Savremena sociološka teorija razradila je ekonomsku predstavu o riziku kao neizvesnosti, kako bi pokazala da je modernizacija proizvela novi tip društva – *društvo rizika*. Rizično društvo uključuje čitav niz međusobno povezanih promena u savremenom društvenom životu (promene obrasca rada, sve veća nesigurnost radnog mesta, ali i nesigurnost u svakodnevnom životu, opadanje uticaja tradicije i običaja, urušavanje tradicionalnih oblika i obrazaca porodice, javljanje novih agresivnih stilova življenja, itd.). Sve se ovo može odnositi i na sport, pogotovo kada je u pitanju organizovanje sportskih događaja. Prethodnih decenija, odlazak na sportske priredbe predstavljao je jednostavniji obrazac koji je podrazumevao sasvim drugačije potrebe u odnosu na današnje navijače koji imaju potrebu za nasiljem, destrukcijom i huliganizmom. U svetlu ovakvih činjenica svaki pojedinac mora da proceni verovatnoću sigurnosti i bezbednosti u bilo kojoj situaciji.

Ključne reči: *društvo rizika, rizik, upravljanje rizikom, sport, sportske priredbe.*

Ovaj članak rezultat je rada na projektu „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtnom na AP Vojvodinu“ (179053), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

Upravljanje rizikom osnovno je obeležje savremenog globalnog poretka. Rizik se našao u središtu pažnje iz nekoliko razloga: pre svega zbog napretka nauke i tehnologije koje su uticale na stvaranje novih rizičnih situacija koje se razlikuju od onih iz ranijih perioda. Mnoge situacije u svakodnevnom životu su takođe ispunjene rizikom. Rizik je *moгуćnost da će nešto poći u nepoželjnom smeru* i da će se nešto loše dogoditi. Organizatori događanja često razmišljaju o riziku u smislu sigurnosti i osiguranja. Međutim, koncept rizika mnogo je širi od toga.

U savremenim modernim društvima rizici su manje očigledni i često se pojavljuju kao *neočekivani učinci*. Definicija svetskog društva rizika mogla bi se formulisati na sledeći način: *Upravo ona moć i ona obeležja koja bi trebalo da stvore novi kvalitet sigurnosti, istovremeno uslovljavaju i meru apsolutno nemoguće kontrole*. Rizik je „sistemska način bavljenja opasnostima i nesigurnostima, uzrokovanim i uvedenim samom modernizacijom. Rizici, kao suprotnost starim opasnostima, su posledice koje se odnose na preteće snage modernizacije i njihovih globalnih neizvesnosti (Beck 1996: 20).

Svaki rizik uključuje tri razdoblja: *predrizični, rizični* (tok rizika), *postrizični*.

Predrizični period je onaj u kome nastaje mogućnost neuspeha. Obuhvata period pre pojave samog incidenta, jer se donose odluke koje organizaciju čine manje ili više ranjivom s obzirom na krize (npr. zanemarivanje unutrašnjih i spoljašnjih bezbednosnih pregleda, ili prevelika usredsređenost na maksimalizaciju profita, što dovodi do slabljenja bezbednosnih obrazaca). Ovde treba i uključiti otpor prema promenama i pojačanim procedurama. Primer za to su nesreće na sportskim stadionima.

Rizični (tok rizika) se odnosi na neposredno rukovođenje incidentom unutar organizacije i uključuje vreme trajanja samog rizika koji postaje vidljiv. Ovaj period će se menjati prema prirodi same krize i sposobnosti organizacije da pruži odgovor na nju. Ovde je potrebno razlikovati samu krizu od okidača (kriznog incidenta).

Postrizični period sledi nakon pojave rizika i mnogi ovaj period definišu kao „put lebdenja“ i ponovnog uspostavljanja normal-

nih aktivnosti. Ovaj put lebdenja označava brzinu oživljavanja aktivnosti. Ovo poslednje razdoblje se odnosi na vreme u kojem organizacija pokušava da se konsoliduje, ojača odnose i promeni svoj položaj (Beech and Chadwick 2010).

Savremena sociološka teorija razradila je ekonomsku predstavu o riziku kao neizvesnosti, kako bi pokazala da je modernizacija proizvela novi tip društva koji je Ulrich Bek nazvao društvom rizika. Po njemu, ono nije ograničeno samo na rizike po zdravlje i životnu sredinu, jer uključuje čitav niz međusobno povezanih promena u savremenom društvenom životu. Promene obrasca rada, sve veća nesigurnost radnog mesta, ali i nesigurnost u svakodnevnom životu, opadanje uticaja tradicije i običaja, urušavanje tradicionalnih oblika i obrazaca porodice, itd. Sve ovo utiče na promene obrazaca sporta, pogotovo kad je u pitanju organizovanje velikih i značajnih sportskih događaja. Za generacije naših roditelja, odlazak na sportske događaje nije predstavljao veliki rizik. Bili su to jednostavni odnosi i procesi koji su pretpostavljali sasvim različite potrebe od današnjih navijača, koji na stadione odlaze zbog tuče sa drugim navijačima (nasilje, huliganizam). Svako ko danas želi da ode na stadion, mora ove činjenice da uzme u obzir i da „ukalkuliše“ rizike koje poseta sportskim događajima nosi sa sobom. U svetlu ovakvih činjenica svaki pojedinac mora da proceni verovatnoću sigurnosti i bezbednosti u bilo kojoj situaciji.

Odluke svake vrste predstavljaju rizik za pojedinca, bilo da je u pitanju stupanje u brak ili odlazak na sportske priredbe koje danas predstavljaju mnogo rizičniji poduhvat nego u vremenu kada sport nije bio toliko komercijalizovan, a budućnost spektakla tako neizvesna. Rizici u savremenom društvu nisu prostorno, vremeniski i društveno ograničeni. Oni imaju ne samo globalne, već i lokalne i lične posledice. Mnogi rizici se prostiru preko nacionalnih granica, npr. nasilje fudbalskih navijača koje izaziva *moralnu paniku*. U početnom razvoju industrijskih društava, rizici su bili očigledni, opipljivi i primetni. Staro industrijsko društvo nestaje i zamenjuje ga rizično društvo.

Novi oblici rizika ukazuju na probleme i pitanja koje tradicionalna društvena nauka ne može lako shvatiti i objasniti. Npr.

ekonomska nauka ekonomiju tradicionalno posmatra kao mehanizam raspodele robâ, a društvo rizika temelji se na proizvodnji štete. Tvorcu teorije o rizičnom društvu može se uputiti kritika zbog toga što ona nije uspeła da pruži sasvim jasnu definiciju rizika. Npr. kad Ulrich Bek pokušava da shvati rizične osobine društvenih odnosa, većina njegovih primera ne odnosi se toliko na društvene i političke rizike, koliko na ekološke opasnosti. Zbog toga se rasprava o društvu rizika prvenstveno usredsređuje na širenje zagađenja okoline.

Društvo rizika proizvodi posledice koje je teško predvideti i kontrolisati. Mnoge promene do kojih je dovela globalizacija rađaju nove oblike rizika, koji se u velikoj meri razlikuju od onih iz prošlosti. Za razliku od nekadašnjih rizika koji su imali utvrđene uzroke i poznate posledice, rizicima savremenog doba ne može se odrediti poreklo, niti im se mogu u potpunosti sagledati efekti. Ljudi su oduvek morali da se suočavaju sa rizicima, ali se današnji rizici kvalitativno razlikuju od onih iz prošlosti. Sve vrste rizika mogu se podeliti na: *spoljašnje* (opasnosti poput suše, zemljotresa, gladi, cunamija, olujnih vetrova) koji dolaze iz sveta prirode i nisu ni u kakvim vezama sa ljudskim delanjem; druga vrsta su *proizvedeni* rizici, koji su rezultat razvoja znanja i tehnologije na svet prirode (npr. ekološki rizici, zdravstveni rizici, itd.) (Gidens 2003, 72). Svakako da su i ranije postojali rizici, ali se današnji bitno razlikuju od nekadašnjih. U svojoj knjizi *Rizično društvo*, Ulrich Bek (2001) navodi sledeće razlike:

Rizici u „predrizičnim“ društvima	Rizici u savremenim društvima
Lični – pogađali manje grupe ljudi	Opšti – imaju posledice za čitavo čovečanstvo
Lokalni karakter	Globalni karakter (makro rizici)
Kratkotrajnost, prolaznost	Dugotrajnost
Vidljivost, manifestnost	Nevidljivost, latentnost
Celovitost – odjednom, u celini su se realizovali njihovi efekti	Raspršenost – njihovi efekti se ispoljavaju na difuzan i fragmentaran način
Predvidljivost	Nepredvidljivost

Posledice se lakše otklanjaju	Posledice se teže otklanjaju
Motivisani mogućnostima, određenim izborom	Sistemski i strukturalno intenzivirani obrascima destrukcije
Obrasci hrabrosti i avanture	Obrasci destrukcije i samodestrukcije
Očekivani uzroci	Novi i neočekivani uzroci

U celini gledano, savremeni rizici se kvalitativno razlikuju u odnosu na one iz prethodnih društava i imaju nove društvene, kulturne i političke potencijale i posledice. Ove konstatacije se mogu primeniti na sportske događaje, jer često svi pokušaji da se rizici tehnički umanje ili onemoguće, dovode do povećanja nesigurnosti u koju smo bačeni u savremenom modernom svetu. Konkretnije rečno, što god radili, *očekujemo neočekivane posledice*. A očekivanje neočekivanog menja kvalitet tehničkih objekata, u ovom slučaju sportskih događaja (npr. stadiona, olimpijskih kompleksa, itd.). Umesto da se smanjuju, novi rizici se dodaju opštim nesigurnostima koji su karakteristični za savremeni svet (Beck 2004).

Rizični obrasci sporta u širem smislu su posledica krize vrednosti i institucija. Konkretnije, rizična ponašanja i delovanja su podstaknuta:

- Ozbiljnim nedostatkom sredstava koji je sprečio sportske organizacije da bolje odgovore zahtevima koji se pred njih postavljaju;
- Inercijom koja se nalazi u samim tim organizacijama, iz čega proizilazi krajnja sporost sa kojom su one prilagođavale svoje unutrašnje strukture novonastalim potrebama, čak i kad nisu bili suviše ometane nedostatkom sredstava.
- Inercijom društvenog sistema i njegovih institucija, koje su se pokazale kao nesposobne u suzbijanju rizičnih ponašanja i delovanja.

Osnovno pitanje se svodi na dilemu kako kontrolisati nove probleme javnog reda u vremenu nasilja? Fudbalsko huliganstvo je primer kako se to može uraditi. Huliganstvo se pojavilo kao

redovni masovni fenomen u Britaniji 60-ih godina i uveliko je oponašano u drugim zemljama. Vrhunac je dosegao 80-ih godina sa strašnim događajima na stadionu Heysel u Briselu, tokom finala evropskog kupa u susretu između Liverpula i Juventusa. Mnogo se govorilo o potrebi za uvođenjem ekstremnih mera, kao što su obavezne lične karte, ali, u stvari, fudbalski huliganizam se od tada uveliko smanjio u Velikoj Britaniji pomoću umerenijih mera. One su uključivale tehničke promene, kao što su igrališta samo s mestima za sedenje, video-nadzor, bolja obaveštajna služba i saradnja, te selektivnija policijska taktika kao što je izolovanje poznatih huligana, umesto masovnog „okruživanja“ navijača na tuđem terenu, na stadionu i van njega. Osim toga, policija je mogla da se više koncentriše na ozbiljnije incidente, jer je kontrola nad redom unutar igrališta prebačena na redare klubova. Sve ovo je bilo mnogo skuplje i u pogledu novca i u pogledu ljudstva. Deset hiljada ljudi je bilo potrebno da drži pod kontrolom „Euro '96“ u Britaniji. Došlo je do promene u policijskoj taktici (nulta tolerancija), umesto povećanja već ionako impresivnog arsenala oružja.

Drugo pitanje se odnosi na ravnotežu između sile i ubeđivanja ili javnog poverenja u kontrolu javnog reda. Održavanje reda u vremenu nasilja je i teže i opasnije, posebno za policijske snage koje su sve više naoružane i tehnički opremljene i koje sve češće deluju opremom namenjenom za odbijanje fizičkog napada i liče na srednjovekovne vitezove sa štitovima i oklopima. Policija je sklona da sebe vidi kao „telo čuvara“, s posebnim profesionalnim znanjem, odvojeno (i često ignorantski kritikovano) od strane političara, sudova i liberalnih medija (Hobsbaum 2008: 141-142).

Svi organizatori i akteri događaja suočeni su sa različitim rizicima koje je potrebno identifikovati i analizirati i odrediti prioritete rizika, kao i načine nadziranja i nadgledanja da bi se rizik sveo na najmanju moguću meru. Pre toga treba definisati pojam *upravljanja rizicima*.

Upravljanje rizikom je proces identifikovanja kriznih situacija, njihovo procenjivanje i upravljanje njima. Loša organizacija se smatra jednim od najznačajnijih uzročnika rizika. Za uspeš-

no organizovanje događaja potrebno je planirati sve neophodne aktivnosti u vezi sa događajem. Loša organizacija može sprečiti ostvarivanje ciljeva, događanja. Ovde treba uključiti i loše međuljudske odnose poput neslaganja oko organizacionih problema, što može dovesti do otpuštanja ključnih ljudi. Naročitu pažnju treba obratiti na javni red u doba nasilja. Nezgode, pobune, terorizam, sabotaža, predstavljaju sigurnosne rizike. Zato je potrebno preduzeti sve mere osiguranja (identifikovanje situacija u kojima je potrebna policija ili osoblje za osiguranje, pridržavati se zakona, propisa, standarda koji se odnose na zdravlje i sigurnost na radu, razviti procedure kako bi se zadovoljili sigurnosni standardi, sprovesti obuku zaposlenih kako bi se sprečili rizici za zdravlje i sigurnost, koristiti sisteme koji ograničavaju sigurnosne rizike; izgraditi komunikacijske sisteme za izveštavanje o incidentima i hitnim slučajevima). Pored navedenih rizika, u prvi plan se ističu finansijski rizici, koji podrazumevaju nepredviđene troškove prihoda, niže od očekivanih, visoke devizne kurseve, opšte pogoršanje privrednih prilika, pad raspoloživog dohotka, pronevere, kazne i teškoće sa novčanim tokovima.

Razumevanje rizika ima veliki značaj za sportiste, ali i za sportski menadžment. Sport je postao veliki biznis („zlatni kavez biznisa“) pa se zbog toga sportske organizacije i njihovo poslovanje moraju uhvatiti u koštac sa problemima vezanim za upravljanje rizicima i krizama. Sportski događaji uključuju veliku, često razdražljivu i razuzdanu publiku u ograničenom prostoru. Sve to podrazumeva da upravljanje sigurnošću mora biti primarna briga organizatora takvih događaja.

Sportske organizacije se na više načina mogu razlikovati od ostalih vrsta organizacija uključujući specifične odnose između njih i gledalaca (obožavalaca) i učesnika. Takođe se u obzir mora uzeti i visok stepen medijskog zanimanja za sportske događaje i klubove na lokalnom i nacionalnom nivou. Za upravljanje rizikom potrebne su posebne veštine. Pojedinci sudove o riziku donose svakoga dana, od odluke kad preći ulicu, ili npr. šta jesti i piti u vremenu kad nas svakodnevno plaše (*moralna panika*) nezdravom hranom. Percepcija rizika se vrlo često oblikuje mnoštvom

subjektivnih činilaca – našim raspoloženjem, interakcijom sa ljudima oko nas, pogledom na konkurenciju, poznavanjem situacije. Svi ovi faktori se kombinuju i utiču na konačnu odluku.

Upravo zbog ovih nabrojanih činilaca proces upravljanja rizicima može biti potpomognut korišćenjem različitih naučnih pristupa i okvira, ali on nije nauka jer je oblikovan percepcijama onih koji sprovode analizu i interpretiraju rezultate.

Rizik može podrazumevati i krizu novčanog toka, štrajk osoblja, negativan publicitet, vremenske prilike (loše vreme). Ovaj poslednji segment rizika za organizatore predstavlja i najveći rizik. Čak i ako nema direktnog uticaja na događaj, loše vreme može da smanji broj posetilaca priredbe, kišno i olujno vreme takođe ima uticaj na raspoloženje i motivisanost ljudi, što može predstavljati ozbiljan problem koji iziskuje pažljivo planiranje.

Sigurnost publike je prioritet svakog velikog događaja, s obzirom da je na njima prisutna ova vrsta rizika koja može rezultirati raznim ishodima, poput nezgode koja može zahtevati brzu evakuaciju. Kod većine događaja valja razmotriti pitanje upravljanja redovima za čekanje. Ovde se misli na kašnjenje pri ulasku na sportske događaje, gde se stvara velika gužva, što može uticati na to da organizatori smanje stepen kontrole i da često mogu narediti zaposlenima da prestanu proveravati ulaznice i jednostavno otvore vrata. Ovo može imati loše i dobre učinke. Dobar učinak je što će se smanjiti gužva i neće doći do incidentnih situacija (kao npr. na fudbalskoj utakmici u Novom Sadu između Crvene Zvezde i Vojvodine, kada su navijači iz protesta počeli da razbijaju kola i međusobno se obračunavaju). Negativan učinak bi se ogledao u mogućnosti da se unese pirotehnika. Očito da ovakve situacije prouzrokuju probleme, jer mnogi mogu ući i bez ulaznica, ali vrlo često nema druge alternative ako je sportski događaj već započeo (npr. padne gol a gledaoci još uvek čekaju ispred u redovima). Međutim, ako je ispred ulaza veliki broj ljudi bez ulaznica, ova opcija se neće uvek primeniti.

Upravljanje publikom prilikom izlaska iz objekta podjednako je važno. Potrebno je jasno znakovima ili uputstvima obeležiti usmeravanje publike do javnog prevoza ili parkirališta (Prisustvo-

vao sam utakmici između Austrije i Srbije u Beču. Svako uputstvo je bilo napisano na srpskom jeziku, od sektora u koje publika treba da uđe pa do javnog prevoza posle izlaska sa stadiona, gde su obaveštenja o svakoj stanici bila najavljivana na srpskom jeziku).

Obezbeđenje sportskih priredbi obuhvata širi splet okolnosti u kojima se sportski događaj odvija. Osnovni problem nalazi se u odgovoru na pitanje: Pod kojim uslovima nastaje nasilje i koje činioce koje ga uzrokuju treba istražiti. Sociolozi se slažu da treba uzeti u obzir:

1. *sveobuhvatnim društveni kontekst događaja;*
2. *specifičnost situacije* u kojoj dolazi do nereda (sastav, podela publike u prostoru);
3. *vrsta priredbe* (karakteristična obeležja i dinamika igre);
4. *stanje publike* (socijalno-psihološki aspekti; “brujanje” publike, stanje napetosti);
5. *privremene mere za kontrolu publike* (reakcije zaduženih za kontrolu događaja);
6. *specifična epizoda* koja je izazvala izbijanje nemira;
7. *“epidemiologija” nemira* (shema širenja i suzbijanja);
8. *ponavljanje događaja* u vremenskom i prostornom rastojanju, njegovo dovođenje u vezu sa prvobitnim neredom (Lang 1985).

Sociolozi razmatraju *različite strategije* o sučavanju sa nasiljem na sportskim stadionima, a sportski menadžeri o *upravljanju sportskom publikom* kao integralnom komponentom šireg programa upravljanja rizikom.

Prva strategija, koja je vidljiva i u našem sportu, je strategija sistematskog prećutkivanja i zabašurivanja. Primeri nasilja ne nalaze svoje mesto u masivnim medijima, potiskuju se “ispod praga javnosti” (Vrcan 1990: 94-100). Razvojem pluralističkog društva i stila ponašanja medija, ova strategija gubi na svom značaju.

Druga strategija polazi od čuđenja i *moralisanja, javnih moralnih i forumskih osuđivanja* sportskih nereda, ukazivanjem na njihove nosioce. Licemerno je što moralna osuda često dolazi od onih koji su doprineli eskalaciji nasilja.

Treća strategija smatra da su stadioni postali svojevrstne *antiškole* i smatra da se nasilje može potisnuti kroz *prosvetiteljsko - obrazovni čin*. Svi problemi se vide u nedostacima vaspitanja i obrazovanja. Ova strategija zanemaruje ekonomski, društveni i podkulturni okvir, delovanje grupe vršnjaka i navijačkih grupa.

Četvrta strategija se oslanja na *klupsku kontrolu*, disciplinovanje i pripitomljavanje navijača koji su skloni nasilju. Zasniva se na stavu da sa navijačima niko ozbiljno ne radi i svodi se na organizaciju posebnih društava navijača, davanje nekih privilegija navijačima za koje se veruje da nisu skloni nasilničkim ponašanjima.

Slabost ove strategije ogleda se u njenoj ambivalentnosti; klubovi vrlo često generišu navijačko nasilje a stupaju u akciju smirivanja tek kad se jave pretnje koje mogu preći u nalete mračnih strasti.

Peta strategija je usredsređena na *organizovanje mečeva* i tehničko bezbednosne mere na stadionima. Ovu strategiju i najčešće razvijaju međunarodne fudbalske organizacije (FIFA i UEFA), propisujući tehnička načela organizacije (zabrana točenja alkohola blizu stadiona, ukidanje mesta za stajanje itd.). Ova strategija zahteva visok standard i kvalitet života prelaz fudbala od njegove masovne u elitnu i komercijalnu fazu.

Šesta strategija se oslanja na *prevenciju i represiju*, na policijske mere bezbednosti. Istraživači su došli do zaključka da se u Velikoj Britaniji koristi *preventivni* metod a i Španiji policijska intervencija u toku izgređa i posle njih. Navijačima, koji su skloni neredima, policija pravi dosijee, i uvodi posebnu kontrolu pred utakmice (napr. obavezno javljanje). Mere prevencije i represije i isključivo oslanjanje na njih nigde nisu uspele eliminisati nasilničko ponašanje; uspele su samo da spreče tragičnije razmere nekih incidenata.

Ne samo da je veći broj ljudi uključen u akcije, nego i veća sila. Danas specijalci za kontrolu masa računaju na četiri glavne vrste sredstava za rešavanje problematičnih demonstracija i nasilnih događaja: *hemijska sredstva* (npr. suzavac), „*kinetička sredstva*” kao što su pištolji za pobune, *vodeni topovi* i *tehnologija za ošamućivanje*. Sledi lista zemalja koja ilustruje taj raspon, od tradi-

cionalne do moderne kontrole nad eksternim masama: Norveška ne koristi nijedan od ova četiri sredstva; Finska, Holandija, Italija koriste samo jedno tj. hemijska sredstva; Danska, Irska, Rusija, Španija, Kanada i Australija koriste dva sredstva; a Belgija i stvarno opasne zemlje – SAD, Nemačka, Francuska, Velika Britanija i plus mala Austrija – imaju sva četiri sredstva spremna za akciju. Jasno da Britanija, koja se nekad ponosila što je njena policija potpuno nenaoružana, više ne živi u uređenom svetu Norveške i Finske (Hobsbaum 2008: 135).

Ekonomija proizvodnje roba i dobara razlikuje se od rizičnog društva koje podrazumeva proizvodnju najrazličitijih oblika štete.

U doživljaju materijalne bede, neraskidivo su povezani stvarna pogođenost i subjektivno iskustvo patnje. Ne i kod rizika. Za njih (siromašne) je, naprotiv, karakteristično da upravo pogođenost *može da uslovi* nesvesnost: sa širenjem opasnosti raste verovatnoća osporavanja i minimizacija rizika. Za to uvek ima razloga. Uostalom, rizici nastaju u znanju i stoga se u znanju mogu smanjiti, povećati ili jednostavno skrenuti sa ekrana svesti. Ono što je za glad hrana, za svest o rizicima je eliminisanje rizika *ili interpretiranje da ih nema*. Značaj poslednjeg raste do one mere do koje prethodno nije (lično) moguće. Proces dolaženja do svesti o rizicima stoga je uvek *reverzibilan*. Posle nemirnih vremena i uznemirenih generacija, mogu da dođu druge, za koje je strah ukroćen tumačenjima, osnovni element mišljenja i iskustva. Ovde se opasnosti drže u kognitivnom kavezu njihovog (uvek labilnog) „nepostojanja“ i u tom smislu se s pravom mlade generacije mogu zabavljati onim što je uznemiravalo njihove stare (Bek 2001: 109).

Očigledno da je naše doba postalo sve nasilnije, uključujući i predstave o njemu. To nasilje se proširilo na fudbalske huligane, što je još jedan novi fenomen koji je nastao polovinom prošlog veka. Smislenost i besmislenost nasilnog čina i svakodnevnih rizičnih situacija se menjala tokom istorijskog razvoja. Sociolozi (Miller 1997) su mišljenja da jedino promena društvenih, ekonomskih i kulturnih struktura i strategija može dovesti do poboljšanja stanja u ovim oblastima.

Literatura

- Abercrombie, Nicolas, Hill, Stephen and Turner, S. Bryan (2008). *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: Penguin Books.
- Beck, Ulrich (2003). *Što je globalizacija?* Zagreb: Vizura.
- Beck, Ulrich (2004). *Moć protiv moći u doba globalizacije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Beck, Ulrich (1996). *Risk Society*. London: Sage Publications.
- Bek, Ulrih (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Beech, John and Chadwick, Simon (ur.) (2010). *Sportski menadžment*. Zagreb: Mate.
- Gidens, Antoni (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Hobsbaum, Erik (2008). *Globalizacija, demokratija i terorizam*. Beograd: Arhipelag.
- Lang, G. E. (1985). Neredi na sportskim priredbama. *Treći program Radio Zagreba* 11.
- Miller, L. K. (1997). *Sport, Business, Management*. Gaithersburg, Maryland: Aspen Publishers, Inc.
- Van Der Wagen, Lynn and Carlos, Brenda R. (2005). *Event Management, For Tourism, Cultural, Business, and Sporting Events*. New Jersey: Prentice Hall.
- Vrcan, Srđan (1990). *Sport i nasilje*. Zagreb: Naprijed.

RISK SOCIETY AND RISK MANAGEMENT – EXAMPLE OF SPORTS EVENTS

Abstract: Contemporary sociological theory developed the economic notion of risk as uncertainty in order to show that modernization has produced a new type of society – a society of risk. Risk society is not limited to the risks of human health and the environment because it involves a series of interrelated changes in contemporary social life (changing patterns of work, job insecurity and uncertainty in everyday life, the decline of the influence of tradition and customs, the collapse of traditional shapes and forms of the family, the emergence of new aggressive style of life, etc.). All of this may relate to changes in sports, especially when it comes to organizing sports events. In previous decades, going to sports events represented a simpler pattern which included different needs compared to nowadays fans that need violence, destruction and hooliganism. In light of these facts one must first estimate the probability of safety and security in any situation.

Key words: *risk society, risk, risk management, sport, sports events.*

Dušan Marinković

Odsek za sociologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Svetozar Čipčić

Pravni fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Dušan Ristić

Odsek za sociologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK
1 Foucault M.

Post-panopticism i potrošnja strukturnih kategorija: nova optika moći u društvima kontrole

Sažetak: U radu problematizujemo Fukoov koncept panopticisma i otvaramo problem potrošnje strukturnih kategorija društva – posebno prostora. U radu je postavljeno pitanje promene koncepta panopticisma kao „starog” dijagrama moći disciplinskih društava u post-panopticism kao novi koncept umnožavanja specijalizacije moći. To pitanje otvara problematizaciju modulacije prostora u savremenim društvima, ali istovremeno i pitanje novih međuodnosa znanja, moći i prostora. Naša pretpostavka je da amplitude post-panopticisma kao novog dijagrama moći, odnosno njegove modulacije i režime, treba istraživati kroz odnose društvene tehnologije proizvodnje i organizacije prostora sa jedne i sprovođenja discipline, kontrole i nadzora sa druge strane. U radu je naznačeno da post-panopticism više ne znači dominaciju nad prostorima i telima raspoređenim u prostoru, već da predstavlja modularni dijagram *razređenog* prostora – jedne nove geografije rasutosti moći koja prevazilazi teritorijalna „ograničenja”. U radu zaključujemo da su savremena društva pred jednim novim detektorizujućim konceptom nadzora i jednom novom optikom moći čiji se obrisi mogu mapirati, ali još uvek ne u potpunosti objasniti.

Cljučne reči: *Fuko, panopticism, post-panopticism, prostor, telo, moć.*

Ovaj članak rezultat je rada na projektu „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu” (179053), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

Uvod

Teško je pronaći jedinstven pojam za ono što se nagoveštava kao *nova paradigma* (Turen 2011); kao *velika transformacija* (Polanji 2003); kao *fluidna* ili *tekuća modernost* (Bauman 2011); kao kraj jednog *svetskog sistema* (Volerstin 2005). To više nije celina koja se donedavno nazivala jednim apstraktnim imenom – društvo, i koju, više po navici ili inerciji, još uvek koristimo. Obrisi nove paradigme ne mogu se podvesti ni pod jasniju vremensku kategoriju koja bi označavala *epohu*, jer fragmentacija apstraktne (društvene) celine uticala je i na fragmentaciju vremena isto koliko i na morfološke oblike i predstave prostorne celovitosti. Ako je jedna od izlaznih strategija klasične sociologije iz njene apstraktnosti bila stvaranje *tipova*, to danas više ne važi, jer novi fragmenti nemaju *fraktalnu* strukturu u kojoj se celina ogleda u svakom delu, već pre *kvantnu* neodređenost. Strukture, dispozitivi, diskursi i prakse koji su uobličili jednu epohu, civilizaciju, svetski sistem, paradigmu koji smo nazivali *društvom* danas su samo eho koji dopire tek do podnožja preobražaja čije oblike i sadržine ne možemo da objasnimo i razumemo starim pojmovnim strukturama, senilnom racionalnošću moderne (Zapada), političkim društvom ideološkog i javnog, ekonomijom kontrole, upravljanja i usmeravanja, kulturom „matičnih“ vrednosti i obrazaca, svakodnevicom ustaljenih ritualnosti.

U ovom radu pokušavamo da skrenemo pažnju na to da su strukturne kategorije (prostor, vreme, subjektivnost, proizvodnja, društvenost) koje su gradile diskurse modernosti, racionalnosti, produktivnosti, a time i samo društvo, postale potrošene kategorije na kojima se više ne može zasnivati suočavanje sa *novom paradigmom* – sa jednim nesocijalnim svetom. U tom smislu, „to što su socijalne kategorije izgubile centralno mesto u društvu, toliko je radikalna novina da nam je veoma teško da se odrekemo socioloških analiza koje smo usvojili“ (Turen 2011: 10) i na kojima je građen veliki deo univerzuma društvenih nauka. No, ovde se ne radi samo o mnogo puta ponavljanoj epistemološkoj i metodološkoj slabosti društvenih nauka da se suoče sa svetom promena i

dinamike, već o samoj *promeni* i starom svetu *koji se povlači* (isto: 21). Naznačićemo neke simptome potrošnje strukturalnih kategorija i označiti *mesta preloma* starog panoptičkog modela. Istovremeno, pokušaćemo da skrenemo pažnju na to da su stare, velike strukturalne kategorije kojima se izgrađivao diskurs o društvu (društvu 18. veka; panoptičkom tipu društva) bile više proizvod lokalnosti i genealogije, nego univerzalnosti i istorije.

Jedno polje problematizacija koje može biti otvoreno u vezi sa potrošnjom strukturalnih kategorija prožeto je prostorom – kategorijom koja je oduvek imala ne samo politički, već i *strategijski* karakter – jer je prostor uvek bio oblikovan kao društveni proizvod. Prostor ne samo da ima izrazito ideološku i političku dimenziju – na šta su ukazivali teoretičari od Anrija Lefevra do Edvarda Sodže i Dejvida Harvija, već on u zapadnom iskustvu ima i *istoriju* – o čemu svedoči „prostorni zaoret“ Mišela Fukoa. Dugo vremena je ipak, bilo potrebno da se prostor afirmiše kao izraz ljudskih praksi, diskursa, znanja i moći. Prema Fukou, prostor je zamenio vreme i postao velika opsesija savremenih društava – *kada* se nešto dogodilo postaje sekundarno naspram pitanja *gde* se to dogodilo. Ono što dobija na značaju su lokacije i njihova rastojanja, položaji, mesta, tokovi i mreže. U radu će, kroz problematizaciju Fukoovog shvatanja panopticisma biti otvoreno pitanje *tranzicije* panopticisma u post-panopticism – s obzirom da to pitanje odražava i problem potrošnje strukturalne kategorije prostora koji se u panopticismu *zgrušnjavao oko tela* – pomoću nadzora i discipline.

Pitanje tranzitornosti društvenih modela kontrole već je otvoreno u radu Žila Deleza, njegovim shvatanjem da *društva kontrole* zamenjuju disciplinarna društva (Delez, 2010). Uporišna tačka njegove pozicije je shvatanje da novi tip društva – društvo *potrošnje*, karakteriše dijagram moći različit od onog na kojem je Fuko gradio svoj panopticism u društvima *proizvodnje*. Međutim, još uvek otvoreno pitanje je šta zapravo znači prelaz iz panopticisma u post-panopticism – da li taj prelaz sadrži diskontinuitet ili je u pitanju transformacija? Drugim rečima, da li tranzicija panoptičkog pogleda i dispozitivâ moći u jedan novi post-panoptički

pogled i jednu novu geografiju rasutosti označava umnožavanje „starog” modela i njegove translacije, ali sada kao simulacije celine koja više ne postoji – jedne nove „igre celine” čiji dijagram upućuje na njegovu fraktalnu strukturu? Ono što Delez ističe kao tačku preokreta je *modulacija* (društava kontrole) naspram *stabilizacije* disciplinarnih društava, jer „disciplinarna društva imaju dva pola: potpisi koji stoje umesto *individua* i brojeve ili mesta u registrima koji stoje umesto njihove pozicije u *masi*... U društvima kontrole nije bitan ni potpis ni broj već šifra: šifre su lozinke“ (Deleuze 1992: 5). Delezov *dijagram modulacije* najavljuje eroziju *disciplinarnog dijagrama* u kojem se pozicija, mesto u bilo kom disciplinarnom modulu: zatvoru, bolnici, fabrici, školi, moralu zauzimati uvek *ispočetka* (isto: 5). Dijagram modulacije nudi nešto drugo: „metastabilnost stanja“ društava kontrole u kojima se nikada ne završava ono što je započeto (isto: 5).

Ključna stvar jeste da smo na početku nečeg novog (isto: 7), ali da li je to *novo* toliko udaljeno od Fukoa? Da li se time Fukoovoj ideji disciplinarnog društva oduzima anticipatorna snaga? Da li je to novo zaista kontrola bez disciplinarnih režima? Da li društva kontrole predstavljaju nespojivi prekid sa disciplinarnim društvom *našeg osamnaestog veka*? Šta se nalazi ispod novog modularnog dijagrama? Da li se na njemu gradi to *novo*, ili je on sagrađen na nečemu? Ili je reč o modularnosti – ali o modularnosti samog disciplinarnog dijagrama? Može li taj novi subjekt potrošnje postojati bez proizvodnje? Ili se on proizvodi potrošnjom? Potrošnja bez proizvodnje? Ukoliko je panoptička paradigma građena na kategoriji sveprisutne moći koja dominira prostorima i telima koja su raspoređena u prostoru – kao u modelu panoptičkog zatvora – u post-panoptičkom modelu „najvažnija tehnika moći sada je beg, izmicanje, zaobilaženje i izbegavanje, efikasno odbacivanje svakog teritorijalnog ograničenja...” (Bauman 2011:18).

Problem tranzicije iz panopticisma kao „stare matrice” disciplinarnih društava u post-panopticism označava pokušaj jedne geo-epistemološke identifikacije nove modulacije prostora u savremenim društvima, ali i pokušaj razumevanja jedne mnogo dublje i šire matrice međuodnosâ znanja, moći i prostora koji se jav-

ljaju u savremenim društvima. Kapitalističko društvo je pokazalo svoju modularnu snagu mnogo puta u svojoj istoriji. Unutrašnje istorijske kontradiktornosti, rušenje prostornih barijera i „uništavanje prostora vremenom” (Harvey, 1990: 425) su se manifestovale kroz povlačenja novih granica koje proizvode nove barijere i nove prostore. U tom smislu, kapitalizam ne samo da uspeva da preoblikuje postojeće, već prethodno društveno-ekonomski i politički proizvedene prostore, već osvaja i nove, do tada društveno ne oblikovane prostore (isto: 425), koji nisu sadržali granice, zone, zemljišta, definisana mesta ili hijerarhije.

Identifikacija potrošnje strukturne kategorije prostora i njegovih savremenih preobražaja, njegovo istraživanje kroz princip *pregleda* kao nečeg dinamičkog, kao elementa trijedra znanje/moć/prostor, u ovom radu će biti problematizovana kroz *fukooptikon* – geo-epistemološki pristup kojim se analiziraju odnosi *vidljivog* i *iskazivog*, načini na koje se ti odnosi uspostavljaju u novim realitetima društvenosti. Naša pretpostavka je da su *modulacije* i *režimi* (kao *vidljivo* i *iskazivo*) amplitude jednog istog dijagrama – kao što su to proizvodnja i potrošnja, disciplina i kontrola. Dijagram moći je samo „apstraktni nacrt” koji treba da ukaže na njenu rasutost – na društvenu proizvodnju i organizaciju prostora koja je povezana sa sprovođenjem discipline, kontrole i nadzora. Jer, kao što kaže Delez – „presudna karakteristika dijagrama je organizacija funkcija” (1989: 39). S obzirom da je svaki dijagram „prostorno-vremensko mnoštvo”, on ima mnogo dijagramskih funkcija – njih ima koliko i društvenih polja u istoriji. Dakle, dijagram nije više „auditivni ili vizuelni arhiv, to je karta, kartografija, koja se istovremeno može primeniti na svako socijalno polje” (1989: 39-40). Potrebno je prepoznati njegove konture u mnoštvu institucija i praksi.

Od panopticisma ka post-panopticismu: dijagram moći nove geografije rasutosti¹

Otkako je ideja panopticisma prvi put izneta 1975. godine u *Nadziranju i kažnjavanju*, pa sve do kasnih predavanja u kojima blede arheologija i genealogija, u kojima blede disciplina i moć, Fukoov dijagram disciplinarnog društva već se rasuo po svim dotadašnjim njegovim spisima, predavanjima, razgovorima. Taj dijagram, kao uostalom i sam koncept moći, više nije bio jedna tačka, vezana za zatvor. Bilo je to mnoštvo različitih tačaka u kojima se disciplinarni dispozitiv ispoljavao: u porodicama, azilima, sanatorijumima, bolnicama, kasarnama, školama, radionicama, fabrikama. Za razliku od *Istorije ludila*, koju je nakon objavljivanja pratila nesnosna tišina, ravnodušnost i ćutanje (Fuko 2010a: 193), čak i onih za koje je Fuko bio ubeđen da će ih zainteresovati istorija preobražaja psihijatrijskih moći/znanja i praksi koje su bile povezane sa načinima proizvodnje, dakle marksisti – „ćutanje je bilo potpuno“ (isto: 194) – preobražaji kaznenih praksi u panoptički nadzor iz *Nadzirati i kažnjavati* imali su drugačiju recepciju. Ne samo stoga što je knjiga mogla da posluži kao program za aktivističke otpore protiv brutalnosti zatvorskih praksi skrivenih od javnosti, kao što je GIP (Grupa za informisanje o zatvorima), uprkos genealogiji napuštanja represivne hipoteze, te stoga što je čitaju zatvorenici po francuskim zatvorima ili pak laici², već i stoga što je *knjiga (i njena metoda)* (Fuko 2012a) ponudila niz lateralnih genealoških staza iz kojih su se granale nove hipoteze: o strategijama uspona i strukturalnog učvršćivanja buržoazije. Svakako, treba primetiti da je u genealogiji preobražaja kaznenih praksi nad telom u nadziruće prakse već bledeo (ali nije i nestao) disciplinarni dispozitiv. To se moglo primetiti u *kasnim* predavanjima, a time se sve više otvarao prostor za buduću kritiku jedne „stare“ teme.

1 Više videti u: (Marinković i Ristić, 2014).

2 Fuko je i sam bio iznenađen kada je shvatio „koliko je ljudi, koji nisu bili u zatvoru, zainteresovano za problem zatvora, iznenadio sam se kada sam video koliko je ljudi, kojima nije bio namenjen diskurs zatvorenika, na kraju čulo taj diskurs. Kako to objasniti?“ (Fuko 2010d: 93-94).

Mnogo puta Fuko se u *razgovorima* i *predavanjima* vraćao ideji panopticisma. Mnogo puta se vraćao Bentamu i disciplinarnom dispozitivu društva osamnaestog veka, da bi u njima sve još jednom morao da razjasni. Začudojuće je mnogo pitanja postavljeno u vezi sa čitavom tom knjigom, njenim hipotezama, pojmovima, sporednim linijama, kao da tih godina, kada se na još nejasan način artikulisao jedan novi poredak, neoliberalizam³, još nismo hteli da poverujemo da uprkos slobodi i razvoju demokratije još uvek živimo u jednom disciplinarnom režimu, disciplinarnom i nadzirućem društvu. Kao da kasnijim Fukoovim kritičarima nisu bili dovoljni svi ti naknadni *razgovori*. Kao da se tragalo za precicama koje bi vodile *nakon* Fukoa, *nakon* panopticisma, *nakon* nadziranja, *iza* disciplinovanja, u jedan *postsubjektivni* svet u kojem sloboda i subjektivnost više neće biti „samo“ sporedni učinci moći i disciplinskih praksi, a čovek više neće biti *istinski predmet policije* (Fuko 2010b: 273); u svet *iza* subjekta koji proizvodi i radi (Fuko 2010c: 385); *iza* genealogije podvajajućih praksi. Naime, subjektivnost nije odjednom zasijala samo na putu velikih epoha renesanse i prosvetiteljstva, već u sivilu lokalnih puteva disciplinskih praksi nad telom; u „provincijama“ znanja i u „parohijalnosti“ diskursâ. Čak i kada epoha okoštava u klasicizmu i prosvetiteljstvu, ispod istorijskog polja znanja/identiteta koje ima oblik arheološke slojevitosti – *epistema* je više *polje rasutosti* („espace de dispersion”) (Foucault, 1994b: 676), a „genealogija treba da istraži puteve zahvaljujući kojima se pojavio moderni ‘režim sopstva’, ali ne kao posledica nekog postepenog procesa prosvetčavanja koji bi omogućio ljudima da uz pomoć naučnih saznanja konačno prepoznaju svoju pravu prirodu, već kao posledica brojnih kontingentnih i u potpunosti manje prefinjenih i dostojanstvenih praksi i procesa” (Rose, 1996: 129).

Međutim, to umnožavanje i rasipanje celokupnog diskursa o disciplinarnom dispozitivu i praksama, o disciplinarnom panoptičkom društvu, stvorilo je jedan cirkularni efekat, i činilo se da je i sâm Fuko tražio izlaz iz tog kružnog polja u koje ga je uvuklo

3 O Fukoovoj koncepciji razvoja neoliberalizma kao biopolitičkog modela kasnog kapitalizma više videti u: (Fuko 2005a).

umnožavanje disciplinarne matrice. Kao da je već spremao izlaz i hteo da se pomeri u odnosu na buduće kritike. Više nego bilo koji njegov budući kritičar, on je sam odgovorio na te probleme umnožavanja i cirkularnosti. U „Predavanju od 7. januara 1976“ (Fuko 2012b) – u tom *predavanju o predavanjima* – već su mogle da se naslute promene i obrisi jednog zaokreta, nakon svih godina bavljenja „jednom“ temom: disciplinovanje/nadzor/kažnjavanje/znanje/moć. „Ta su istraživanja bila međusobno veoma bliska“, reći će Fuko na početku predavanja, „a da nisu uspela da obrazuju ni suvislu ni postojanu celinu“ (isto: 83). Bila su to:

Rasuta i ujedno repetitivna istraživanja, koja su se neprestano vraćala na iste koloseke, na iste teme i pojmove. Bile su to priče... Sve to tapka u mestu, ponavlja se i nepovezano je; u osnovi, neprestano kazuje istu stvar, a ipak, možda, ne kazuje ništa; prepliće se u gotovo neprozirnu i posve neorganizovanu zbrku; ukratko, kao što se kaže, ne vodi nikuda (Fuko 2012b: 83).

To refleksivno predavanje Fuko je iskoristio ne da bi ukazao na jednu veliku i celovitu paradigmu disciplinarnog društva, već da bi ukazao na sopstvenu „grozničavu lenjost“ (isto: 84) – lenjost bavljenja starim, proverenim temama. Još više, to je bilo predavanje o linijama, stazama i regionima; o tragovima koje treba pratiti „bez obzira na to kuda vode“ (isto: 83). Većina budućih kritičara upravo neće čuti te reči. Umesto genealoških staza, lokalnih puteva podvajajućih praksi, umesto regionalnih teorijskih borbi i *sivila* ničeanske genealogije, kričari će napadati nepostojeću veliku „teoriju moći“; umesto „disciplinarno“, oni će čitati „disciplinovano“: „Kada govorim o ‘disciplinarnom’ društvu, ne treba čuti ‘disciplinovano društvo’. Kada govorim o širenju moći i discipline, to ne znači da tvrdim kako su ‘Francuzi poslušni’“ (Fuko 2010e: 289). Mnogi su u tim lokalnim putevima moći još uvek videli sveprisustvo vlasti; suviše poslušnosti koja se nije uklapala u eho neposlušnosti i otpora još od kraja šezdesetih.

No nakon što je ideja panopticisma rasuta po Fukoovom opusu, jedno je bilo sigurno. Bentam i čitava ideja *Panoptikona* više se nije mogla čitati bez Fukoa ili nefukoovski. Danas se Bentam, kao

i sve ideje disciplinovanja i nadzora, čitaju kroz *fukooptikon*, a ne kroz *Panoptikon*. Danas je Fuko, a ne Bentam, ključna referenca ideje panoptikona i panopticisma. To važi čak i za one novorazvijene kritičke struje posvećene novim čitanjima Bentama, kao što je, na primer, *Centar Bentam* (Brunon-Ernst 2012; Laval 2012; De Champs 2012; Cléro 2012; Tusseau 2012; Brunon-Ernst and Tusseau 2012), kao i za sva ona pojedinačna nastojanja da se ode *iza Fukoa* (Latour 2005; Bauman 1998; Boyne 2000). Tu pripadaju i oni koji nastoje empirijski da istraže panoptičke fenomene u posebnim društvenim poljima, arhitekturi, urbanizmu, proizvodnji, potrošnji, obrazovanju, digitalnim tehnologijama (Hope 2005; Nicoletta 2003; Hirst 1993; Vaz 1995; Kaplan 1995). Svakako, ne treba skrivati ni Delezove (Deleuze 1992) i Bodrijarove (Baudrillard 2007) kritičke impulse da se ode *iza Fukoa*, da se on, bar nakratko, privremeno – „zaboravi“, ali da se ipak ostane na fukoovskom tragu. Kako je dobro primetio Dejvid Vud u svom uredničkom uvodu za časopis *Nadziranje i društvo* (*Surveillance & Society*): *svaki broj ovog časopisa je fukoovski broj; Fuko je utemeljujući mislilac* (Wood 2003: 235) za celokupne studije koje se danas bave problemima nadzora. Fukoova ideja panoptikona i panopticisma je „ključni dispozitiv“ (isto: 235) u svim tim istraživanjima uprkos narastajućim kritikama (Yar 2003: 254). O tome govore sve brojniji pojmovi i sintagme koji u sebi, na neki način, sadrže panoptičku ideju: *ban-optikon* (Ban-opticon), *kibernetički panoptikon* (Cybernetic panopticon), *elektronski panoptikon* (Electronic panopticon), *fraktalni panoptikon* (Fractal panopticon), *globalni panoptikon* (Global panopticon), *industrijski panoptikon* (Industrial panopticon), *miopički panoptikon* (Myopic panopticon), *novi panoptikon* (Neo-panopticon), *omnikon* (Omnicon), *panoptički diskurs* (Panoptic discourse), *panspektron* (Panspectron), *pedagoptikon* (Pedagopticon), *poliptikon* (Polypticon), *postpanoptikon* (Postpanopticon), *društveni panopticism* (Social panopticism), *superpanoptikon* (Superpanopticon), *sinoptikon* (Synopticon), *urbani panoptikon* (Urban panopticon)⁴. Tu je, svakako, i Laturev *oligooptikon* (Oligopticon) (Latour 2005: 175) i Bogardov

4 Više videti u: (Brunon-Ernst and Tusseau 2012: 194-195).

bodrijarovski koncept simulacije kao *panoptičkog imaginarijuma* (panoptic imaginary) (1996: 19).

Međutim, prvo bi trebalo ukazati na izvestan broj kritika koje se akumuliraju oko *novog čitanja Bentama*, a koje uglavnom pokazuju izvesnu naivnost u pokušajima da upute kritike Fukoovom panopticismu. One nisu samo neuspeli pokušaj povratka izvornom Bentamu, jer to je nakon Fukoa nemoguće. Te su kritike, naime, prvenstveno zasnovane na Fukoovom *nedovoljnom* čitanju Bentama, odnosno na uvidu da on nije koristio celokupni Bentamov opus, već samo prvi model panoptičkog zatvora (Brunon-Ernst 2012: 20–21), kao i da se celokupna studija o preobražajima kaznene politike zasniva samo na francuskom modelu.⁵ Otuda, smatraju ti kritičari, proizilazi i Fukoovo pogrešno razumevanje Bentama i njegovog projekta (isto: 18). Prigovori su uglavnom okupljeni oko hipoteze nespojivosti *Panoptikona* sa *panopticismom*, odnosno oko pogrešne Fukoove generalizacije panoptičkog arhitektonskog rešenja, sa ograničenom primenom, na panoptizam kao društveni model. Naravno, uz neizostavnu opasku da Fuko nije uzimao u obzir kasnog Bentama i modifikovane ideje prvobitnog idealnog zatvora. Mada se Fuko (1997: 228) pozivao na modifikovane ideje iznete u Bentamovom *Postskriptumu* za prvo izdanje *Panoptikona*, tim kritičarima to nije bilo dovoljno, posebno zbog toga što izvorni *Panoptikon* ne sadrži druge panoptičke modele (hrestomatski i pauper panoptikon). Naivnost te kritike pre proizilazi iz nedovoljnog čitanja Fukoa, a ne nedovoljnog Fukoovog čitanja Bentama, jer svi kasniji Bentamovi panoptički moduli upravo potvrđuju Fukoovu pretpostavku. Nebitno je o kom se panoptičkom modulu radi i koji je modul odabran kao uopštavajući princip. Reč je o tome da jedan idealan modul (u ovom slučaju zatvor) ima polivalentan karakter. To nije samo mašina za zatvaranje. To je mašina za proizvodnju, za rad; to je epistemološka mašina koja kroz ispitivanje proizvodi znanje i *istinu*; to je mašina za eksperimentisanje; mašina za proizvodnju individua; mašina za proizvodnju i testiranje principa utilitarno-

5 Za razliku od anglosaksonskog sistema npr. koji je pod kažnjavanjem podrazumevao staru rimsku kaznu *progonstva*, odnosno proterivanja, dakle iseljenja u kolonije.

sti i moralnosti; mašina za organizaciju produktivnog vremena, prostora, moći i znanja (*geopistemološka mašina*); mašina koja u svojim modularnim oblicima, arhitektonskim ili ne, više ili manje vidljivim – proizvodi poredak industrijskog kapitalističkog društva. Ponajviše, Fuko nije mislio samo na negativnu, disciplinujuću i nadziruću stranu panoptikona. Štaviše, ključna uloga panoptičkih modula bila je proizvodna – pozitivna.

Druga grupa kritičara mnogo je obazrivija u čitanju Fukoa. Ako postoji neka tačka od koje te kritike kreću, onda je to mesto susreta istorije i sadašnjosti – tačka anahronizma koju je primetio sam Fuko već na početku *knjige o zatvoru* – to je „istorijat sadašnjosti“ (1997: 37). Kao što je već ranije rečeno, Fuko je svakako bio svestan postojanja izvesnog arhaizma u panoptičkom tipu zatvora, odnosno anahronizma koji njegovu sinaptičku ideju moći, discipline i nadzora vraća ka konceptu suverenosti. Isto tako, postoji izvesno mesto prekida i preobražaja panoptičkog principa koje, po tim kritičarima, Fuko nije primetio. Tako Bruno Latour primećuje da se radi o „celokupnoj topografiji društvenog sveta koja je modifikovana ... novi topografski odnosi postaju vidljivi između bivših mikro i bivših makro. Makro više nije ni ‘iznad’ ni ‘ispod’“ (Latour 2005: 176-177). Nasuprot idealnog, utopijskog Bentam–Fuko panoptikona, Latour nudi stvarna mesta koja su *prenosiva*, a „oligoptikon predstavlja upravo takva mesta koja su u opreci sa panoptikomom“ (isto: 181). Tu je utopijska megalomanija jednog dominirajućeg pogleda zamenjena stvarnim pogledima mnogih. Nasuprot apsolutnom pogledu koji izvire iz panoptičkog nadzornog tornja, sada je reč o mnogim, ali *uskim* pogledima – svi možemo ponešto da nadziremo. Nadziranje podrazumeva nadležnost, koja ne podrazumeva samo vlast, već i „ovlašćenost“. Dakle, utopijski nacrt je anahron naspram stvarnosti mnoštva suženih pogleda koji izvire iz mnoštva tačaka. Baumanova kritika panoptikona i panopticisma takođe je zasnovana na anahronizmu. Naime, „kolaps panoptičkog modela“ (Bauman 1998: 22) nadzora i discipline, po njegovom je mišljenju posledica radikalnih promena u odnosima proizvodnje i potrošnje, jer savremena postmoderna, ili društva *fluidne moderne* (Bauman 2011) nisu

zasnovana na strategijama masovne proizvodnje i disciplinovanog industrijskog rada: „kraj Panoptikona nagoveštava *kraj ere uzajamnog angažmana*: između nadzornika i nadziranih, kapitala i rada, vođa i njihovih sledbenika, zaraćenih vojski“ (isto: 18). Fabrike i kasarne, industrijski radnici i vojnici, tako često korišćeni kao primeri kod Fukoa, sada su, kako primećuje Bauman – prošlost. Policijski tip nadzora danas je zamenjen *zavođenjem*, a indoktrinacija *reklamama* (Bauman 1998: 23). Uporišna tačka te kritike jeste da je Fukoov koncept discipline, nadzora i moći zasnovan na tipu društva koji više ne postoji, a ne na savremenim postindustrijskim društvima (Lianos 2003: 413). Drugim rečima, tu se proizvodni tip društva, na kojem je Fuko zaista gradio svoj panopticism, suprotstavlja potrošačkom društvu. Ta vrsta kritike može voditi ka mnogo dubljim fukoovskim pitanjima, na primer da li sa erozijom proizvodno-disciplinarnog tipa društva završava i jedna tehnologija proizvodnje subjekta (i moći)? Da li je potrošačko društvo potrošilo i sam subjektivitet? Kakav je subjekat potreban potrošačkom društvu?

Delezova kritika takođe sledi anahrone tačke u Fukoovom konceptu disciplinarnog tipa društva. Iako naglašava da je Fuko znao koliko je taj model društva *tranzitoran* (Deleuze 1992: 3) i da će rasute moći opet okupiti neki suvereni modeli, Delezova kritika ipak zadržava pravac smene starog disciplinarnog modela društva sa svim njegovim tehnologijama proizvodnje moći, poretka, struktura, diskursa, subjekta, i izrastanja *društva kontrole*: „Disciplina je počela da se raspada kako su nove snage polako krenule da zauzimaju svoja mesta, a onda su ubrzo napredovale posle Drugog svetskog rata: disciplinarna društva više nisu bila ono u čemu smo živeli, napuštali smo ih“ (isto: 3; Bart 2005). Dok je Fuko u proizvodnim tehnologijama disciplinarnog modela društva video strateške mehanizme za uspostavljanje novog institucionalnog poretka i institucionalnu konsolidaciju nakon raspada srednjovekovnih istorijskih matrica, Delez primećuje upravo suprotne procese na izmaku *našeg osamnaestog veka*: „Bili smo usred opšteg raspada svih mesta zatvaranja – zatvora, bolnica, fabrika, škola, porodica. Porodica je ‘unutrašnjost’ koja se raspada,

kao i sve druge unutrašnjosti – obrazovna, profesionalna, i tome slično... Obrazovne reforme, industrijske reforme, bolničke, vojne, zatvorske reforme; ali svi znaju da su te institucije u manje ili više konačnom opadanju. Treba ih samo negovati u njihovim smrtničkim mukama i držati ljude zaposlenima dok nove snage koje kucaju na vrata ne zauzmu svoje mesto” (Deleuze 1992: 3-4).

Ali, o čemu je bilo reći u genealogiji disciplinskih dispozitiva:

O francuskom društvu u određenom periodu? Ne. O delinkvenciji u XVIII i XIX veku? Ne. O zatvorima u Francuskoj između 1760. i 1840. godine? Takođe ne. Reč je o nečemu još tananijem: promišljenoj nameri, tipu računa, o *ratio* koji je bio upotrebljen u reformi kaznenog sistema kada se odlučivalo o uvođenju, ne bez izmena, stare prakse zatvaranja. Ukratko, reč je o poglavlju istorije „kaznenog uma“ (Fuko 2010e: 286).

Konačno, upravo će Delez primetiti da je njegov *Novi kartograf* uvek računao na podvojene genealoške pravce dispozitiva moći i discipline – kao dispozitiva normalizacije: „Prema jednom pravcu, oni su se zasnivali na rasutom, heterogenom mnoštvu mikro-dispozitiva. Prema drugom, oni su se ponovo vraćali u dijagram, na način apstraktne mašine imanentne celom društvenom polju (tako je panopticism, definisan kroz opštu funkciju da se vidi a da se ne bude viđen, primenljiv na bilo koje mnoštvo). To su bila kao dva pravca mikroanalize, jednako bitna, pošto je drugi pokazivao da se Mišel nije zadovoljavao samo rasipanjem“ (Delez 2010: 127). Fuko je „od istorije očekivao da odredi vidljivo i iskazivo u svakoj epohi“ – to je ono što prevazilazi ponašanje, mentalitet, ideje itd. – jer ih čini mogućim. Nijedna epoha ne postoji, ili, bolje rečeno, ne može da se artikulise „pre iskaza koji je izražavaju ni vidljivosti koje je ispunjavaju“ (Delez 1989: 54).

Mapiranje odnosa vidljivog i iskazivog kao obrisa novog dijagrama moći, kao nove „igre“ zavisnosti koja skriva novi režim istine u kojem se istorija proizvodi kroz dezintegraciju prethodnih i stvaranje novih realiteta, nije moguće bez analitike znanja i diskursâ koji su obrazovani kroz prostore i analitike prostora obrazovanog kroz znanje/moć/diskurse. Dijagram moći modernih disciplinskih društava i strategije u kojima se „vlast služi

opkoljavanjem društvenih polja“, Fuko je analizirao kroz *model kuge*, „koja opkoljava oboleli grad i prodire do najmanje pojedinosti“ (Delez, 1989: 40). U trijedru života/bolesti/smrti, kuga je proizvela jednu novu geo-epistemologiju, jednu drugačiju kartografiju, posebnu mapu kao *instrument znanja/moći* (Foucault 1980: 74). Model kuge nije geo-epistemologija binarnog podvajanja, već geo-epistemologija *umnožavajućeg disciplinovanja*. Naspram ritualnosti isključivanja gube, ovde je reč o *disciplinarnom projektu* (Foucault 1995: 198), *disciplinarnom dijagramu* (Elden 2003: 243) koji umnožava specijalizaciju: oblast se deli na zaraženu i nezaraženu, gradovi takođe. Delovi gradskog tkiva su bolesni, neki nisu. Ne zna se gde će se bolest/smrt ispoljiti, ni kada će *misteriozno* nestati – napustiti umnožene specijalizacije regija i gradova; ulice, trgove i kuće; sobe, krevete i tela. Upravo tu je reč o *prostoru, jeziku i smrti* – novom umnožavanju trijedra specijalizacije na čijem jednom uglu izrasta – *diskurs* kao znanje/moć, a na drugom *pogled* i optika panopticisma. Klinikalizacijom bolesti uspostavljena je ponovo geo-epistemologija gube, a pred našim licima je uklonjena predstava kraja čoveka koja ima *izgled kuge* (Foucault 2006: 14). U ovim specijalizovanim podvajanjima trijedra život/bolest/smrt bilo je moguće da deo *nas* postaje *drugi* – telo je umnoženo. Neki će se vratiti iz tih privremenih prostora drugih; neki zauvek ostati zarobljenici tehnologija moći koja proizvodi prostore drugih. Neki zaista zauvek – u heterotopijama groblja; neki zaista zauvek – u trajnim azilima. Međutim, ova dva velika geo-epistemološka obrasca specijalizacije – odvajanja i disciplinujućeg nadziranja – nisu dugo vremena bili zasebni modeli: „Oni su različiti projekti... ali ne i inkompatibilni“ (Foucault 1995: 199). Oni će početi da se stapaju tokom devetnaestog veka u jedan veliki svenadzirući geo-epistemološki model bentamovskog *panoptikona* (Bentam 2014; Foucault 1995).

No, bentamovski model panoptikona je dobio jedno „ubrzanje“ i dinamizam koji mu je Fuko upisao panopticismom. Zato je panoptikon postao, delezovski rečeno, model-mašina – model koji će sadržati jednu imanentnu matricu (*in*) *individualizacije* (Delez, 2010) prostora i tela – model koji može da generiše *novo* – ra-

zlike. *Model kuge* (Fuko 1997) koji je ugrađen u tu mašinu može se posmatrati i kao važna genealoška tačka – prelomna tačka i disciplinarni projekat koji je značio umnožavanje specijalizacije. To je model zahvaljujući kojem je moguće mapirati načine izvršavanja discipline, model koji identifikuje *razređivanje* pogleda. Post-panopticism ne znači više dominaciju nad prostorima i telima raspoređenim u prostoru, već predstavlja modularni dijagram *razređenog* prostora – jedne nove geografije rasutosti moći koja prevazilazi teritorijalna „ograničenja”. Utoliko taj novi modularni dijagram moći predstavlja jedan *deteritorijalizujući koncept* – koncept koji uključuje produktivnost i dinamičnost prostora, fluidne i „uglačane” prostore kao privremene stabilizacije koje sadrže potencijal za nove tačke premeštanja. Prostor čija svojstva ne moraju biti povezana sa svojstvima istog reda. Novi modularni dijagram post-panopticisma sadrži obrise jedne nove optike, jednog novog pogleda koji se prelama i dobija fraktalnu ili rizomatsku strukturu – u kojoj nema početka ni kraja, u kojoj je moć „uvek u sredini, između stvari, među-biće, *intermezzo*” (Deleuze and Guattari 1987: 25). Utoliko je taj novi pogled nomadski – on više ne zahteva samo razmeštanje tela, jer može da se „rasipa” po njemu. Novi dijagram moći je, kao i svaki dijagram, unutardruštveni i u nastajanju:

Nikad ne funkcioniše tako da predstavlja neki unapred postojeći svet, već proizvodi jedan novi tip stvarnosti, novi model istine... Proizvodi istoriju tako što rastura prethodne realitete i značenja, proizvodeći odgovarajući broj tačaka probijanja ili kreativnosti, neočekivanih povezivanja i malo verovatnih kontinuum. Istoriji dodaje nastajanje (Deleuze, 1989: 40).

Novi dijagram moći koji se uspostavlja u jednoj novoj geografiji rasutosti prostorâ i dispozitivâ ne nastaje *ex nihilo*, već sadrži disciplinske dispozitive koji *dolaze izdaleka* (Fuko 2005b: 91) – još iz „podnožja” našeg osamnaestog veka: iz „ostarelih” tačaka suvereniteta, iz dispozitivâ istih onih diskursâ i znanja/moći koje je *Novi Kartograf* prepoznao u panopticismu.

Zaključak

Fukou je prigovarano da smo zarobljenici struktura i dispozitiva, ali većina kritičara nije videla ono što je video Delez upravo na fukoovski način: da smo se našli „usred opšteg raspada svih mesta zatvaranja – zatvora, bolnica, fabrika, škola, porodica. Porodica je ‘unutrašnjost’ koja se raspada, kao i sve druge unutrašnjosti – obrazovna, profesionalna, i tome slično... Obrazovne reforme, industrijske reforme, bolničke, vojne, zatvorske reforme; ali svi znaju da su te institucije u manje ili više konačnom opadanju” (Deleuze, 1992: 3-4). To veliko rasulo nekada čvrstih struktura koje su davale obličje *epohi* sada nagoveštava nešto novo – suočavanje starih umirućih struktura *našeg osamnaestog veka* sa obrisima novog sveta *nesocijalnog*, post-panoptičkog, post-disciplinujućeg, post-nadzirućeg. Na toj razmeđi nekadašnjeg i budućeg: „Držati se čvrstog tla nije više tako važno ako se do čvrstog tla može doći i s njega otići iz pukog hira, u malo vremena, ili u sekundu, dve” (Bauman 2011: 20). Može se reći da nema veće fukoovske ideje upravo od posmatranja raspada starih modela punktuacija, vremenskih i prostornih, institucionalnih i strukturnih, sa kojima raspolažemo kao sa kategorijama i dispozitivima naših života, našeg vremena, našeg prostora, našeg društva. Fluidnost, rasutost i nestabilnost nekada čvrstog tla, prostora, teritorijalnosti, moći, discipline, nadzora i kazni, potrošile su strukturne kategorije starog tipa društvenosti.

Ukoliko je *azil* bio model „u doba klasicizma“ kao nov način viđenja i pokazivanja ludaka, novi *pogled* na ludilo, a *zatvor* kroz model panoptikona novi *pogled* na društveno telo – panopticism, da li smo mi još uvek u periodu umnožavanja iskazâ koji najavljuju novi pogled? Ne ostajemo li, obrćući bentamovski panoptikon u oligoptikon, još uvek u anonimnom žamoru diskursa u kojem smeštamo svoje glasove, glasove bez pogleda? *Vidljivost* će biti moguća tek kada se novi pozitiviteti discipline, njena „empiričnost“ potrošnje i drugih savremenih društvenih praksi sedimentira u arhiv koji povezuje režim diskursa sa modulacijom prostora u jednoj od novih amplituda post-panoptičkog dijagrama moći.

Literatura

- Allen, John (2003). *Lost Geographies of Power*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Bart, Simon (2005). The Return of Panopticism: Supervision, Subjection and the New Surveillance. *Surveillance & Society*, 3(1): 1-20.
- Baudrillard, Jean (2007). *Forget Foucault: Introduction and Interview by Sylvere Lotringer*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Bauman, Zygmunt (1998). On Postmodern Uses of Sex. *Theory, Culture & Society*, 15(3-4): 19-33.
- Bauman, Zigmunt (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Bentam, Džeremi (2014). *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bloch, Marc (2004). *Feudal Society: The Growth of Ties of Dependence*. London and New York: Routledge.
- Bogard, William (1996). *The Simulation of Surveillance: Hypercontrol in Telematic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyne, Roy (2000). Post-Panopticism. *Economy and Society*, 29(2): 285-307.
- Braudel, Fernand (1995). *The Mediterranean and The Mediterranean World In The Age Of Philip II, Volume I*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Brodel, Fernan (2001). *Mediteran i mediranski svet u doba Filipa II*. (tom I). Beograd: Geopoetika.
- Brunon-Ernst, Anne (2012). Deconstructing Panopticism into the Plural Panopticons. in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 17-42.
- Brunon-Ernst, Anne and Tusseau, Guillaume (2012). The Panopticon as a Contemporary Icon? in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 185-200.
- Butler, Judith (1989). Foucault and the Paradox of Bodily Inscriptions. *The Journal of Philosophy* (Eighty-Sixth Annual Meeting of American Philosophical Association, Eastern Division), 86(11): 601-607.
- Cléro, Jean-Pierre (2012). Penal Theory without the Panopticon. in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 79-113.
- Crang, Mike and Thrift, Nigel (eds) (2003). *Thinking Space*. London and New York: Routledge.
- Cresswell, Tim (1996). *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- De Champs, Emmanuelle (2012). From 'Utopia' to 'Programme': Building a Panopticon in Geneva. in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 63-78.

- Deleuze, Gilles and Guattari, Felix (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*, 59: 3-7.
- Delez, Žil (1989). *Fuko*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Delez, Žil (2010). *Pregovori 1972-1990*. Loznica: Karpos.
- Dibi, Žorž (2007). *Vreme katedrala*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Elden, Stuart (2003). Plague, Panopticon, Police. *Surveillance & Society*, 1(3): 240-253.
- Foucault, Michel (1980). Questions on Geography. in: Gordon, Colin (ed.). *Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 Michel Foucault*. New York: Pantheon Books. 63-77.
- Foucault, Michel (1984a). Nietzsche, Genealogy, History. in: Rabinow, Paul (ed.). *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books. 76-100.
- Foucault, Michel (1984b). Space, Knowledge and Power. in: Rabinow, Paul (ed.). *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books. 239-256.
- Foucault, Michel (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16(1): 22-27.
- Foucault, Michel (1994b). Théories et institutions pénales. in: *Dits et écrits (II) 1970-1975*. Paris: Gallimard. 389-393.
- Foucault, Michel (1995). Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (2006). *Psychiatric Power*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Fuko, Mišel (1997). *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel (2005a). *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel (2005b). *Psijatrijska moć*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel (2010a). Razgovor sa Mišelom Fukoom. u: *Mišel Fuko: spisi i razgovori*. Beograd: Fedon. 168-243.
- Fuko, Mišel (2010b). Politička tehnologija individua. u: *Mišel Fuko: spisi i razgovori*. Beograd: Fedon. 261-280.
- Fuko, Mišel (2010c). Dva ogleđa o subjektu i moći. u: *Mišel Fuko: spisi i razgovori*. Beograd: Fedon. 384-411.
- Fuko, Mišel (2010d). Intelektualci i moć. u: *Mišel Fuko: spisi i razgovori*. Beograd: Fedon. 89-101.
- Fuko, Mišel (2010e). Prašina i oblak. u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon. 281-313.
- Fuko, Mišel (2012a). Razgovor o zatvoru: knjiga i njena metoda. u: *Mišel Fuko: moć/znanje – odabrani spisi i razgovori 1972-1977*. Novi Sad: Mediterranean Publishing. 45-60.
- Fuko, Mišel (2012b). Predavanje od 7. januara 1976. u: *Mišel Fuko: moć/znanje – odabrani spisi i razgovori 1972-1977*. Novi Sad: Mediterranean Publishing. 83-96.

- Gregory, Derek (1994). *Geographical Imaginations*. Cambridge and Oxford: Blackwell.
- Habermas, Jürgen (1990). *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, David (1990). Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination. *Annals of the Association of American Geographers*, 80 (3): 418-434.
- Harvey, David (2005). Space as a Key Word. in: Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development, Hettner-Lecture 2004. Heidelberg: Franz Steiner Verlag. 93-115.
- Hetherington, Kevin (1997). *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Order*. London: Routledge.
- Hirsch, Eric and O'Hanlon, Michael (eds) (1995). *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press.
- Hirst, Paul (1993). Foucault and Architecture. *AA Files*, 26: 52-60.
- Hope, Andrew (2005). Panopticism, Play and the Resistance of Surveillance: Case Studies of the Observation of Student Internet Use in UK Schools. *British Journal of Sociology of Education*, 26(3): 359-373.
- Kaplan, Martha (1995). Panopticon in Poona: An Essay on Foucault and Colonialism. *Cultural Anthropology*, 10(1): 85-98.
- Ladiri, Le Roa Emanuel (1991). Montaju: oksitansko selo od 1294. do 1324. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lash, Scott (1991). Genealogy and the Body: Foucault/Deleuze/Nietzsche. in: Mike Featherstone, Mike Hepworth and Bryan S. Turner (ed.). *The Body: Social Process and Cultural Theory*. London: Sage. 256-281.
- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: University Press.
- Laval, Christian (2012). From Discipline and Punish to The Birth of Biopolitics. in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 43-60.
- Le Goff, Jacques (1974). *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*. Beograd: Jugoslavija.
- Le Goff, Jacques (2009). *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Lefebvre, Henri (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lianos, Michalis (2003). Social Control after Foucault. *Surveillance & Society*, 1(3): 412-430.
- Marinković Dušan i Ristić, Dušan (2014). Geopistemologija pogleda. u: Džeremi Bentam. *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing. 115-156.
- Nicoletta, Julie (2003). The Architecture of Control: Shaker Dwelling Houses and the Reform Movement in Early-Nineteenth-Century America. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 62(3): 352-387.

- Polanji, Karl (2003). *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Rose, Nikolas (1996). Identity, Genealogy, History. In: Hall, S. and Du Gay, P. (eds). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications, 128-150.
- Simonsen, Kirsten (2005). Bodies, Sensations, Space and Time: The Contribution from Henri Lefebvre. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 87(1): 1-14.
- Soja, Edward, W. (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, New York: Verso.
- Turen, Alen (2011). *Nova paradigma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tusseau, Guillaume (2012). From the Penitentiary to the Political Panoptic Paradigm. in: Brunon-Ernst, Anne (ed.). *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Burlington: Ashgate. 115-140.
- Vaz, Angelina (1995). Who's Got the Look? Sartre's Gaze and Foucault's Panopticism. *Dalhousie French Studies*, 32: 33-45.
- Volerstin, Imanuel (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: OKF.
- Wallerstein, Immanuel (1991). The Invention of TimeSpace Realities: Towards an Understanding of our Historical Systems. *Geography*, 73(4): 5-22.
- Wallerstein, Immanuel (1998). The Time of Space and the Space of Time: the Future of Social Science. *Political Geography*, 17(1): 71-82.
- Wood, David (2003). Foucault and Panopticism Revisited (Editorial). *Surveillance & Society*, 1(3): 234-239.
- Yar, Majid (2003). Panoptic Power and the Pathologisation of Vision: Critical Reflections on the Foucauldian Thesis. *Surveillance & Society*, 1(3): 254-271.

POST-PANOPTICISM AND USELESSNESS OF STRUCTURAL
CATEGORIES: NEW OPTICS OF POWER IN
SOCIETIES OF CONTROL

Abstract: In this paper we analyze Foucault's concept of panopticism and open the question of the uselessness of the structural categories of society – especially the category of space. We problematize the transition of the concept of panopticism as 'old' technology of power in disciplinary societies to post-panopticism as the new concept, which signifies multiplication of spatialization of power. It is the problem of modulation of space in contemporary societies, but also the question of establishment of new relations between knowledge, power and space. Our assumption is that amplitudes and regimes of modulation of post-panopticism as the new diagram of power should be explored through the relationships of social technology of production and organization of space on the one side, and enforcement of discipline, control and surveillance on the other. We indicate that post-panopticism does not mean domination over the practices and bodies arranged *in* space, but that it represents a modular diagram of *rarefied* space - a new geography of scatteredness of power that transcends territorial 'limitations'. In conclusion, we claim that contemporary societies are facing the new deterritorialized concept of surveillance and new optics of power, whose contours analysis can map, but still not fully explain.

Key words: *Body, Foucault, panopticism, post-panopticism, power, space.*

Основне димензије појмова социјалне искључености и сиромаштва – проблем индикатора

Сажетак: Значај истраживања вертикалне димензије друштвене структуре неког друштва данас се испољава у све чешћим истраживањима социјалне искључености и сиромаштва, који карактеришу све већи број појединца. Подаци светске и европске статистике показују да ови проблеми нису карактеристични само за неразвијене земље или земље у развоју, већ се потреба за решавањем поменутих проблема све више јавља и у развијеним земљама. Како се на граници сиромаштва и социјалне искључености сваке године налази све већи број појединаца и њихових породица, истраживање ових појава чини се неопходно у циљу доношења мера које ће колико толико смањити или ублажити учесталост јављања. Међутим, основни проблем у њиховом истраживању са једне стране представља велики број дефиниција и једнострано разматрање посебних димензија. Са друге стране, проблем у истраживањима представљају различити приступи садржају ових појмова, те се код различитих аутора ова два појма или потпуно разликују или потпуно поистовећују. Основни циљ овог рада је да укаже на различите димензије појмова социјална искљученост и сиромаштва које, пре свега, узрокују проблеме у операционализацији појмова и доводе до коришћења различитих индикатора. Из овог произилази и питање све веће тежње ка усклађивању методологије и напора за стандардизовањем инструмената за прикупљањем података у истраживањима о социјалној искључености и сиромаштву. Истраживачима је потребан одговор на питање да ли инструмент за проучавање социјалне искључености и сиромаштва треба стандардизовати или га учинити специфичним за различите услове на различитим територијама.

Кључне речи: *социјална искљученост, сиромаштво, димензије појмова, индикатори, упоредивост података.*

Овај чланак резултат је рада на пројекту „Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину“ (179053), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Увод

Поглед на литературу у којој су се различити, али ипак малобројни, аутори бавили истраживањима социјалне искључености и сиромаштва, оправдава покушај разматрања и анализе димензија ових појмова и на крају њихових индикатора. Наиме, у зависности од анализираних димензија ових појмова приметно је различито схватање њиховог садржаја – од уочавања да је социјална искљученост шири појам од сиромаштва, односно да је сиромаштво само једна димензија овог појма, до потпуног поистовећивања садржаја ових појмова и схватања да је у питању “нова боца а старо вино”. Из тог разлога ће у овом раду бити објашњена поједина схватања различитих аутора и анализиране њихове димензије.

Анализирајући досадашњу литературу и малобројна истраживања о овим појавама, јасно је да су аутори пре свега различито дефинисали како сиромаштво тако и социјалну искљученост, а затим користили различите индикаторе у мерењу ове појаве. Питање дефиниција ових појмова и његових операционализација битно је поставити из два разлога. Прво, стандардизација инструмента за мерење сиромаштва и социјалне искључености омогућила би поређење података на неколико нивоа: на различитим територијама у оквиру државе Србије, а затим, поређење броја и степена сиромаштва становника Србије и других земаља како у региону, тако и у ЕУ. Са друге стране постојање стандардизованих инструмената омогућило би и истраживање временске димензије у праћењу пораста или смањења броја сиромашних и социјално искључених у Србији. И треће, потреба за што тачнијим подацима о броју сиромашних и социјално искључених јавља се услед потребе за деловањем у правцу смањења тог броја, и што је највероватније недостижан идеал, у правцу укидања сиромаштва и социјалне искључености.

Из тих разлога веома је битно одредити прецизан и брижљиво припремљен појмовни оквир у којем ће се истраживање кретати. Главни предуслов емпиријског истраживања

према Ђурићу јесте “детаљно припремљен план о томе шта треба посматрати, јер без јасно одређених појмова не можемо прикупити искуствене податке који су релевантни за решење теоријских проблема који нас интересују” (Ђурић, 1962:86). Шароликост дефиниција оба појма, сиромаштво и социјална искљученост, различите димензије које истраживачи анализирају, као и горе наведени разлози, никако не иду у прилог прецизности операционализације ових појмова.

Наиме, задатак анализе појмова је да, између осталог, “прецизно опише поједине искуствене операције помоћу којих ће појам бити заступљен у одређеном истраживању”, (Ђурић, 1962:81), што заправо значи да се појмови “претварају у инструменте за прикупљање искуствених података”, односно они се “доводе у непосредну везу са искуственим појавама” (исто, 81).

На први поглед чини се да појам сиромаштва не спада у групу сложенијих појмова. Лаици би највероватније рекли да је у питању елементарни појам који није толико удаљен од непосредног опажајног искуства. Међутим, досадашња истраживања показују да разлике у проучавању ове друштвене појаве потичу пре свега због различитих дефиниција овог појма, где неки обухватају искључиво економски аспект, док га други истраживачи посматрају са другачијих, културних, социјалних, психолошких и других аспеката.

Анализа овог појма је неопходна, али не да би се нашло трајно решење у дефинисању и операционализацији овог појма, већ да би се указало на начине његовог “коришћења” у истраживањима.

Са појмом социјалне искључености је нешто другачија ситуација. Наиме, у нашој социологији скоро да не постоје истраживања ове појаве. Исто тако приметно је да овај појам у различитим ситуацијама користе пре свега политичари који у циљу прикључења ЕУ утичу на примену европских стандарда и методологије за проучавање различитих појава, па и ове. Ово условљава прихватање методологије истраживања примењене у европској статистици, али и покушаје да се ова

појава прати и преко “националних показатеља”, односно показатеља карактеристичних за Србију.

Овде треба напоменути да проучавање социјалних неједнакости, а самим тим и социјалне искључености и сиромаштва у савременој социологији треба да заузме високо место на лествици предмета истраживања. Криза која је данас захватила и најразвијеније земље, довела је до осиромашења средњих слојева, а нарочито оних најнижих, тако да се све већи број становника налази на граници или испод границе сиромаштва. Овакви појединци и породице најчешће полако улазе у групу социјално искључених појединаца и у њој “остају” веома дуго. Управо у овоме се огледа значај истраживања ове појаве.

Како дефинисати сиромаштво?

Аутори, све до недавно малобројне литературе о сиромаштву, при дефинисању овог појма истичу пре свега економски аспект, посматрајући сиромаштво првенствено у односу на доходак домаћинства или појединца. Ово се односи пре свега на истраживања економиста и различитих државних институција, и сасвим је јасно да је за социолошка истраживања неопходно укључити и неекономске димензије овог појма.

Међу првим “званичним” дефиницијама појма сиромаштво који обухвата, рекло би се само економску димензију, појавила се дефиниција Council of EU из 1975. године у којој се наводи да су “сиромашни појединци или породице су они чији су ресурси (добра, новчани приходи и услуге из јавних и приватних извора) толико мали да их искључују из минимума прихватљивог начина живота у држави чланици у којој живе».

Неколико година касније, 1979, Таунсенд (Townsend) се међу првима противио изједначавању појма сиромаштва са недостатком материјалних средстава, односно економским аспектом овог појма (према Харалмбос, 2002). Овај аутор, водећи истраживач сиромаштва (Колин, 2007), наводи три

начина дефинисања: сиромаштво пре свега дефинише свака држава појединачно путем службене статистике и оно се разликује на годишњем нивоу због промена у висини просечног дохотка¹; друго је мерење сиромаштва према релативном приходу у које су укључене последице лошег материјалног положаја на начин живота; и трећа је релативна депримираност у којој се види утицај, односно условљавање друштва на потребе људи².

Таунсенд први схвата вишедимензионалност појма и проширује га са економског аспекта на адекватну «врсту прехране, учествовање у активностима и живота у уобичајеним условима у друштву којем припадају, укључује и њихову искљученост из обичних живота, обичаја и активности» (Townsend, према Хараламбос, 2002: 297).

Међутим, неки аутори и даље проучавају искључиво економску димензију овог појма, док друге димензије «сврставају» под појам социјалне искључености³. Тако на пример, Томићева прво дефинише сиромаштво као недостатак новца односно прихода за набавку основне потрошачке корпе, дефинишући га заправо као апсолутно сиромаштво, односно као искључиво економску категорију (Томић, 2007:149). Након тога, ова ауторка наводи да се сиромаштво «манифестује на разне начине, међу којима су недостатак прихода и средстава довољних да се осигура одржива егзистенција, глад и неухрањеност, слабо здравље, ограничена или никаква могућност образовања, повећана смртност од болести, бескућништво и неадекватни стамбени услови, несигурно окружење, друштвена дискриминација и изолација» (исто, 150), дајући тако овом појму и остале неекономске димензије и практично га изједначајући са појмом социјалне искључености.

Економски аспект проучавања појма сиромаштва, срећом није преовлађујући, а да би истраживачи избегли замку проу-

1 Ова дефиниција сиромаштва заправо одговара појму апсолутног сиромаштва.

2 О овоме опширније види Хараламбос, 2002: 296-299.

3 Појам социјалне искључености је новији појам чији је обим и индикатори и даље у жижи расправе теоретичара сиромаштва (Колин, 2007; Шућур, 2004 и 2006; Матковић, 2006 и други).

чавања искључиво економског аспекта, праве поделу на апсолутно и релативно сиромаштво.

За апсолутно сиромаштво Гиденс каже да је универзално и да се концепт ове врсте сиромаштва заснива «на идеји преживљавања – основних услова које треба испунити како би се одржала физички здрава егзистенција. За људе код којих ове фундаменталне потребе за опстанак нису задовољене – довољно хране, кров над главом и одећа- каже се да живе у сиромаштву.» (Гиденс, 2005:317)

Са друге стране, концепт релативног сиромаштва је погоднији, јер се сиромаштво посматра у оквирима одређеног друштва и његових карактеристика. Овај тип сиромаштва «мери се на основу јаза између услова живота неких група, с једне, и оних у којима живи већина популације, с друге стране» (Гиденс, 2005:342).

Наводећи да Владе великог броја држава избегавају употребу појма сиромаштво, које би оно значило неуспех њихове политике и власти, и Томић сиромаштво дели на: 1. доходовно (незадовољавање основних животних потреба мерено на основу потрошачке корпе)⁴ и 2. недоходовно (незадовољавање потреба везаних за здравље, образовање...) (Томић, 2007:150).

Анализирајући распрострањеност сиромаштва у Хрватској, Шућур говори о разлици објективног и субјективног сиромаштва, као и посебним показатељима стамбених услова и потрошних добара⁵ (2006). Овај аутор објективно сиромаш-

4 Доходовно сиромаштво може бити апсолутно (испод одређене линије сиромаштва) и релативно (доња доходовна група). "Апсолутни ниво варира са различитим физиолошким, социјалним и економским захтевима различитих земаља" (Томић, 2007:151)

5 Ови показатељи су следећи: топла вода, централно грејање, кухиња посебна просторија, купатило засебна просторија, вц у стану или кући, електричне инсталације, водовод, канализација телефон, кабловска или сателитска тв, врт или тераса, аутомобил, тв у боји, двд, компјутер, веш машина, машина за прање посуђа, замрзивач, микроталасна пећница, мањак простора, бука, влажност, недовољно светла или топлоте, дотрајалост објекта, дотрајалост зидова и објекта, дотрајалост врата и прозора, загађеност ваздуха, потпуно дотрајали намештај, недостатак намештаја и апарата у домаћинству. (опширније о овоме види: Шућур, 2006: 136-138)

тво посматра у односу на границу примања - испод 60% просечног националног дохотка. Са друге стране, субјективно сиромаштво⁶ анализирао је само преко одговора на питање: «Шта мислите, у каквим условима живите у вашем домаћинству када узмете у обзир укупне месечне приходе (новчане и неновчане): стално живи у сиромаштву, углавном живи у сиромаштву, углавном не живи у сиромаштву и уопште не живи у сиромаштву?» (Шућур, 2006: 137).

Не ширећи даље разматрања о обиму појма сиромаштво, навешћемо дефиницију која обухвата овај појам у најширем смислу и у обзир узима и неекономске аспекте: «под сиромаштвом се подразумева синтеза неповољних социо-економских, културних, политичких, вредносних и других услова који доводе до дефицита у задовољавању потреба, а рефлектују се у свим компонентама живота» (Колин, 1997:171). Оваква дефиниција појма сиромаштво пружа могућност извођења великог броја индикатора и обезбеђује мерење сиромаштва у различитим областима друштвеног живота.

Операционализација појма сиромаштво – индикатори

Колико је значајно «мерење» сиромаштва, наглашава Хараламбос (2002) када говори о решењу овог проблема, посматрајући мерење као једну од фаза у решењу проблема. Наиме, да би се решио проблем овог непожељног друштвеног проблема, Хараламбос наводи да решење види у одрађивању три корака: прво треба прецизно дефинисати проблем, односно појам сиромаштва, затим проценити присутност путем «налажења начина његовог мерења», а тек тада открити шта га узрокује (Хараламбос, 2002:291). Питање мерења сиромаштва заправо је прво питање у оквиру истраживања проблема сиромаштва и односи се на питање могућности мерења ис-

6 Као субјективно сиромашни узети су они који су одговорили са стално или углавном живе у сиромаштву. Опширније види Шућур, 2006.

тим инструментом у свим друштвима (исто, 291). Потреба за оваквим инструментом доводи до неопходности утврђивања индикатора који ће се користити у истраживању. Ђурић наводи да се често «може догодити да различите групе индикатора из истог универзума буду подједнако добре, то јест да њихова употреба у емпиријском истраживању доведе до истих или сличних резултата» (Ђурић, 1962:96). Питање индикатора у проучавању сиромаштва када је у питању његова економска димензија давно је постављено, пре свега, ради задовољавања потребе о усклађености методологије и поређења резултата.

У Србији је 2003. године донета Стратегија за смањење сиромаштва у којој се наводе и други проблеми у изучавању сиромаштва. Наиме, у проучавању стања у Србији наведено је да постоје проблеми у методологији, у смислу обухвата становништва у истраживањима сиромаштва, различитих класификација, немогућности међународне упоредивости података. Поред ових методолошких недостатака бројних студија које се баве сиромаштвом, као велики проблем истиче се оно о чему је већ било речи у претходним редовима а односи се на «недостатак анализе сиромаштва као вишедимензионалног феномена» (2003:69). Исто тако, проблем представља и «недостатак редовних квалитативних анализа сиромаштва и партиципативних истраживања која омогућавају афирмацију ставова и мишљења сиромашних» (исто, 69).

Када се говори о усклађености методологије проучавања сиромаштва⁷, треба навести да је ЕУ 2001. године у Лакену, предграђу Брисела, усвојила 18 заједничких индикатора (названи Лакен индикаторима), а поред тога институционализован је начин прикупљања података. Тако се «сиромаштво и социјална искљученост се прате преко статистике о дохотку и животним условима (Statistics on income and living conditions – SILC), а главни извор података представља ЕУ SILC анкета⁸

7 Поред сиромаштва, индикатори се односе и на социјалну искљученост, пензије и здравствену заштиту. Ови индикатори се примењују у свим државама чланицама ЕУ, али и свака држава има националне индикаторе који мере специфичне проблеме. (SeConS, 2009)

8 Ова анкетна истраживања спроводе се од 2003. године. «Први пут је спроведена у

која се спроводи сваке године у државама чланицама на панел узоцима” (SeConS, 2009).

Тако се у овим анкетним истраживањима користе следећи заједнички ЕУ индикатори за праћење сиромаштва и социјалне искључености: стопа ризика од сиромаштва, стопа сталног ризика од сиромаштва, релативни јаз ризика од сиромаштва, стопа дугорочне незапослености, особе у домаћинствима без запослених, особе које су рано напустиле школовање, јаз запослености имиграната, материјална депривација (SeConS, 2009).

Лакен индикаторима замера се што не обухватају ни једну меру друштвене искључености, као ни субјективно благостање, као што је рецимо задовољство животом, « упркос томе што академска литература ове аспекте сматра кључним када је квалитет живота у питању» (Orsolya, 2006:139).

Разматрајући могућности мерења сиромаштва треба имати у виду различите начине мерења апсолутног и релативног сиромаштва. Гиденс наводи да је основни начин за мерење апсолутног сиромаштва заправо “одређивање границе сиромаштва, која се заснива на цени основних добара која су потребна за људски опстанак у одређеном друштву” (Гиденс, 2005:317). Међутим, и поред тога што је у мерењу сиромаштва “установљена” граница сиромаштва, она се разликује од државе до државе, односно она полази од “друштвеног признања у социјалној политици” (Колин, 1997:171) и тако се и формира.

Граница, односно линија сиромаштва “састоји се од тзв “видљивог дела” (новчани доходак потребан ради задовољења основних животних потреба), али и тзв. “невидљивог

шест земаља (Белгија, Данска, Грчка, Ирска, Луксембург и Аустрија), у 2005. години спроведена је у свих (тадашњих) 25 земаља чланица, као и у Турској, Исланду и Норвешкој, од 2006. године укључене су и Бугарска и Румунија, Швајцарска, а од 2007. Македонија и Хрватска.» (SeConS, 2009) И поред тога што земље у којима се спроводи истраживање «имају слободу у дефинисању узорка, обликовању упитника и података који се прикупљају» упоредивост података постоји, јер минимум методолошких захтева мора бити обезбеђен. Међутим највећи проблем представља искљученост из истраживања управо оних особа које су најподложније сиромаштву, као што су особе које живе у колективним домаћинствима и бескућници, (опширније види: SeConS, 2009)

дела” (задовољство на послу, уживање у слободном времену, људски капитал и друго)” (Шкаре, 1999:289)

Са друге стране, и мерење релативног сиромаштва према Гиденсу је тешко изводљиво, односно проблематично и оно се мења променама у друштву, јер како друштва постају богатија, стандарди релативног сиромаштва се повећавају (2005:318), а самим тим и разликују.

Без обзира о којој врсти сиромаштва се ради, Гиденс наводи да се првенствено користе два начина мерења сиромаштва. То су, прво, званична мерења (пример: у неким државама, као што је САД, тачно су наведене границе сиромаштва; или Велика Британија у којој се сиромаштво мери поредећи висину прихода са висином социјалне помоћи); и друго, субјективна мерења сиромаштва (пример: Таунсенд је питао колики приход је неопходан за нормалан живот једног домаћинства)⁹ (Гиденс, 2005:318).

Једно од првих детаљнијих мерења сиромаштва извео је Таунсенд издвајајући из различитих димензија индекс депривираниности¹⁰. Међутим, Мек и Лесли (Mack and Lansley, 1985) критикују овакав приступ, јер постоји разлика у томе да ли појединци одређене садржаје немају јер не могу да приуште или једноставно не желе то¹¹.

И Роберт Вокер (Robert Walker, 1987) је критиковао индикаторе сиромаштва које је Таунсенд користио у својим истраживањима, и наводи да би се потрошачка корпа, преко које

9 Џоана Мек и Стјуарт Лесли су након спроведеног анкетног истраживања направили су списак од 20 ставки које је више од половине анкетираних сматрало важним за нормалан живот, и додали још пет ставки које је 90% испитаних истакло, а међу њима се наводе: грејање, купатило, тоалет у кући, кревет за сваког члана породице и смештај без влаге (опширније види Гиденс 2005:320).

10 Овај аутор уводи индекс депривираниности који је “покривао укупно 60 специфичних типова депривираниности везаних за домаћинство, прехрану, огрев и расвету, услове становања, услове рада, здравље, образовање, околину, породични живот разоноду и друштвене активности” (Хараламбос, 2002:297). Из овог је издвојио 12 ставки које су битне за целокупно становништво и истраживао да ли имају или не.

11 Наводе да поред питања да ли појединца нешто има или не, треба поставити питање да ли је то ствар избора или недостатка финансија, уколико је ствар избора, овакви одговори искључени су из групе одговора нема.

се често мери сиромаштво, односно нужне животне потребе требале испитати у панел истраживању “обичних” људи. Наиме, они би кроз разговор описали трошкове њиховог домаћинства и минималну потрошачку корпу, а не да о нужним животним потребама разматрају државни органи или научници у својим истраживањима.

О индикаторима сиромаштва, пре свега економским, говори и Томић (2007) и наводи да се сиромаштво мери преко стопа сиромаштва¹² (head count ratio), стопа јаза сиромаштва (poverty gap ratio) и стопа доходовног јаза (income gap ratio). Уз ове индикаторе, ауторка додаје и неколико индикатора занимљивих социолозима, као што су нпр. процењивање сиромаштва уз учествовање сиромашних чија се мишљења укључују у анализу сиромаштва; као и мапе сиромаштва које представљају дистрибуцију сиромаштва на некој територији.

Свакако, индикатори треба да буду друштвено прихватљиви и да изражавају појам сиромаштва у целокупном обиму.

Колико је битно на који начин се мери сиромаштво, односно “рачуна број сиромашних” на некој територији, показује и следећи пример: у Стратегији за смањење сиромаштва у Србији наводи се да је око линије сиромаштва концентрација становништва велика и да “само мало померање линије сиромаштва нагоре, значајно повећава проценат сиромашних.” (Стратегија, стр. 9). Наиме, према првој израчунатој линији сиромаштва, где је линија сиромаштва износила 4.489 динара потрошње по становнику месечно, у Србији је 2002. године било 10,6% сиромашних становника. Са друге стране, уколико се линија сиромаштва помери за свега 1018 динара по особи, (потрошња по потрошачкој јединици 5.507 динара) добили бисмо податак да је 20% становништва Србије 2002. године било испод линије сиромаштва. Овај промер показује могућ-

12 Показује број сиромашних у односу на укупан број становника, али не показује разлике међу сиромашнима, нити колико су испод границе линије сиромаштва. Опширније о овим индикаторима и њиховом начину израчунавања види Томић, 2007:158-161. Економски критеријуми за израчунавање линије сиромаштва, пре свега у вези са просечним дохотком у Србији види у Студији о животном стандарду Србија 2002-2007, РЗС, Београд, 2008.

ности манипулације од стране државе о броју сиромашних. Према статистичким подацима стопа ризика од сиромаштва у 2012. години у Србија износила је 24,6%.

Иначе, у Србији се у званичној статистици мери само апсолутно сиромаштво, односно линија апсолутног сиромаштва која се дефинише “као потрошња неопходна за задовољење минималних животних потреба” (РЗС, 2008:182) и мери се преко линије хране¹³ и осталих издатака домаћинства.

Шта се подразумева под појмом социјалне искључености?

Социјална ексклузија или социјална искљученост или друштвена изопштеност “односи се на начине на које појединци могу бити искључени из шире друштвене заједнице.” (Гиденс, 2005:328). Термин социјална искљученост код социолога и других научника чешће је у употреби од друга два, а потекао је из Француске. “”Les exclus” су били незапослени појединци без осигурања, најчешће млађи људи, хендикепирани и самохрани родитељи, током седамдесетих година.” (Orsolya, 2006:137). Термин се појавио у научним круговима 60-их и 70-их година, али није био у употреби у ЕУ све до касних 80-их када постаје важно питање у социјалној политици и различитим дебатама (Böhnke, 2001).

На важности и значај истраживања ове појаве указују и све детаљнији статистички подаци. Према европској статистици 2012. године је у ЕУ (28) било 124.2 милиона особа који живе на граници сиромаштва или социјално искључених, што чини 24,8% од укупног броја становника земаља које чине ЕУ (Eurostat, 2013:4). У односу на 2011. годину број становништва који се налазе на граници сиромаштва и социјалне искључености повећао се за 0,5%. Највећи број становништва на граници сиромаштва или социјалне искључености је у Бу-

13 Она се користи за израчунавање броја становника који су екстремно сиромашни и мери се преко потрошачке корпе. (опширније о овом и другим индикаторима које користи Републички завод за статистику види РЗС, 2008: 182-184)

гарској (49,3% од укупног броја становника те државе), затим у Румунији (41,7%), Латвији (36,2%) и Грчкој (34,6%) (исто, 4). Више од четвртине становништва у осам земаља ЕУ живи на граници Литванија (32,5%), Мађарска (32,4%), Хрватска (32,3%), Италија (29,9%), Шпанија (28,2%). Кипар (27,1%), Пољска (26,7%) и Португалија (25,3%). Најмањи удео становништва који се налазе на граници сиромаштва или социјалне искључености у односу на укупан број становника живи у Холандији (15,0%), Чешкој (15,4%), Шведској (15,6%), Исланду (12,7%) и Норвешкој (13,8%) (Eurostat, 2013:4).

Чини се да статистика не познаје границу и разлику ова два појма. Са друге стране често коришћење појма социјална искљученост у последње време није условила његову јасноћу и прецизност. Преглед досадашње литературе указује како на његову недовољну теоријску утемељеност, тако и на емпиријску непровереност. Чини се да истраживање социјалне искључености више занима политичаре, како европске, тако у последње време и српске, него социологе који имају пуно право на истраживање свих његових димензија.

Колин појам социјалне искључености дефинише кроз холистички концепт “у чијем су средишту вредносни обрасци који се формирају на основу сиромаштва и ометају интеграцију ових група као кључни узроци који доводе до спирале социјалног пропадања” (Колин, 2008). Ова дефиниција појма показује да је сиромаштво услов социјалне искључености.

Силверова (Hilary Silver, 2007) наводи да је социјална искљученост друштвено конструисан концепт и често зависи од идеје шта се у неком друштву сматра “нормалним”. Ову недоумицу ауторка објашњава чињеницом да у великом броју земаља у развоју није лако дефинисати појам “нормалан” јер у тим државама већина људи нема прихватљив животни стандард. Тако се социјална искљученост може посматрати као дискриминација због расе, пола, или пак према ономе што је неко друштво дефинисало као нормално (Silver, 2007).

Друштвену условљеност социјалне искључености истиче и Сајт (Saith) који каже да се у развијеним земљама социјална

искљученост може посматрати у односу на државу благостања и питање формалне запослености. Са друге стране у земљама у развоју не би требало копирати овај концепт, већ би га требало прилагодити постојећим друштвеним приликама. Социјалну искљученост овај аутор заснива на идеји способности и могућности да појединац (не) уради нешто: да се школује, да има самопоштовање, да учествује у животу заједнице и слично, те се овај појам може посматрати као процес довођења у ситуацију у којој појединац или група нема такве могућности. (Saith, 2007)

Социјалну искљученост Гиденс (2005:328-329) посматра на три нивоа, на основу економских, политичких и друштвених фактора¹⁴, а неки аутори додају и културну димензију овог појма.

На пример, Вокер и Вокер (Walker and Walker, 1997) дефинишу овај појам као “динамички процес бивања избаченим, потпуно или делимично из било којег социјалног, економског, политичког и културног система који одређује социјалну интеграцију неке особе у друштво” (према Хараламбос 2002:304)

У дефиницији коју је Влада Републике Србије користила у истраживању социјалне искључености недостаје политички аспект, а искљученост се дефинише као “процес у коме су одређени појединци гурнути на маргине друштва и спречени да својим пуним капацитетима учествују у економским, друштвеним и културним токовима» (ВРС, 2013:6).

Ако социјалну искљученост посматрамо као слабљење економских, политичких, културних, друштвених веза између појединца и заједнице, јасно је да је у питању вишедимензионалан процес. То значи да се питање немогућности приступа запослењу, немогућност политичког гласа или ускраћених социјалних односа не могу посматрати одвојено, већ истраживање социјалне искључености треба да подразумева истраживање веза између ових појава.

14 Овај аутор разматрајући појам социјалне искључености креће од појма подкласе за који каже да је: “сегмент популације који живи у изузетно неповољним условима на маргинама друштва” (Гиденс, 325), живе од социјалне помоћи и нису мотивисани за тражење посла. Поткласа је ужи појам од социјалне искључености, јер социјална искљученост наглашава и механизме изопштености.

Како препознати социјалну искљученост?

Питање о изворима социјалне искључености и карактеристикама друштава која у већем или у мањем броју имају становништво које је социјално искључено битно је због разумевања процеса операционализације овог појма. Томић наводи четири извора социјалне искључености: прво су друштвене неједнакости које постоје у друштвима (расне, етничке, религијске); други извор је податак да ови појединци или групе живе у слабије развијеним срединама, без великих перспектива (сиромаштво “тежи ка географској концентрацији”); трећи извор јесу животне околности као што су инвалидност, болест, самохрани родитељи; и на крају извор који лежи у динамици друштвених промена које за последицу могу да имају социјално искључење одређених појединаца (види Томић, 2007:153-154).

Јасно је да ови различити извори социјалне искључености могу да изазову искљученост која се односи на економску, друштвену, политичку и културну димензију, о чему је већ било речи. Оно што је овде битно јесте одговор на питање да ли сваку димензију анализирати за себе или би требало све димензије укључити у формирање индекса социјалне искључености?

Аткинсон, на пример, истиче потребу за стварањем индекса ускраћености “који би укључивао основне категорије које се сматрају нужним потребама (нпр. немогућност да издвоје средства за одговарајуће грејање, за недељни одмор изван куће, оброк са месом, пилетином или рибом сваког другог дана, итд).” (Atkinson, Cantillon et al. 2005 према Orsolya, 2006:139)

Малобројни аутори који су се бавили операционализацијом појма социјална искљученост углавном сматрају да је истовремено проучавање свих димензија једини пут ка разумевању ове појаве и мерењу њене учесталости. Шућур, на пример, наводи да само комбинација недовољних дистрибуцијских и релацијских, односно партиципативних димензија

може служити као показатељ социјалне искљученост (Шућур, 2004).

Како је код анализе појма сиромаштва већ било речи о економској димензији, овде ће у неколико редова бити објашњење индикатори осталих димензија.

У непосредној вези са појмом сиромаштва, али и као индикатор социјалне искључености јавља се *незапосленост*¹⁵. Најчешће је реч о дуготрајној незапослености. Међутим треба рећи да овде није укључена она добровољна незапосленост (ради чувања деце нпр.), већ незапосленост као немогућност налажења посла коју прати веома тежак процес повратка на тржиште рада. Наредна табела обухвата анализу индикатора социјалне искључености, а на “првом месту” налази се незапосленост.

Табела 1. Операционализација социјалне искључености

	димензије	индикатори
дистрибуцијске/ материјалне	тржиште рада	незапосленост дужа од годину дана, дуготрајна <i>незапосленост</i>
	животни стандард	незадовољавајући животни стандард
	доходак	испод границе сиромаштва
	образовање	без икаквих квалификација
	стамбени услови	мање од једне собе по особи, без купатила и тоалета
	резиденцијално подручје	лоши услови живота у кварту, осећај несигурности у околини*

15 Стопа незапослености у Србији знатно је изнад просека ЕУ (Крстић, 2007) , а незапосленост погађа све без обзира на пол, старост, образовање. Исто тако, удео оних који први пут траже запослење у укупном броју незапослених од 2000. до 2011. смањило се са 61,6% на 36,7%, што указује на повећање броја оних који остају без посла. (Стојшин, 2012)

релацијске/ партиципативне	социјалне везе	нема блиских пријатеља + ограничене шансе за контакт са људима
	политичка партиципација	песимизам у вези са политичким утицајем, без интереса за политику
	аномија	осећај усамљености+ живот је веома компликован**
	анксиозност***	депресија + забрињавајуће мисли
дугорочна перспектива	развој услова живота	стално лоши услови живота у последњих пет година
укупно	ризик од социјалне искључености и објективни и субјективни услови	кумулативни индикатори (укупни и дистрибуцијски и релацијски); задовољство могућношћу учешћа у друштвеном животу/ осећај искључености из друштва

Извор: Böhnke, 2001:14

1 Овде је постављено питање: колико се осећате сигурно када ноћу шетате вашим крајем (суседством)? а понуђени су одговори: веома сигурно, прилично сигурно, прилично несигурно и веома несигурно.

2 Ово је измерено Ликертовом скалом коју су чинили ставови: Често сам усамљен. Живот је данас толико компликован, да не могу да нађем свој пут. Као индикатор социјалне искључености прихваћени су одговори у потпуности се слажем.

3 На питање да ли су често несрећни или депресивни и питање да ли се застрашујуће мисли стално враћају у ваше мисли, као индикатор социјалне искључености коришћен је одговор да.

Друга димензија која се односи на социјалне везе, *социјална изолација*, може се истраживати на пример преко броја сусрета са пријатељима, рођацима, контакта са другим људима. Јасно је да је питање социјалног капитала једно од кључних

питања социјалне искључености, а самим тим и социјалног укључивања појединаца у друштво.

Посебно питање представља субјективна перцепција учешћа у друштвеном животу. *Задовољство животом* представља мерење субјективног благостања, које се како је речено најчешће подудара са критеријумима објективног мерења. Неки аутори (Orsolya, 2006) наводе да нема података колико су људи били срећни и задовољни у социјализму, јер нису постојала субјективна оцењивања сопственог благостања¹⁶.

Оно што је посебан проблем код истраживања социјалне искључености јесте то што се ови индикатори баве мерењем учесталости ове појаве, али никако не указују на разлоге због којих је неки појединац социјално искључен.

Карактеристике истраживања социјалне искључености

Lelkes Orsolya наводи неколико истраживања рађених у Шведској¹⁷ где су као индикатори коришћени економски ресурси као што су доходак и богатство, али “и друге компоненте, као што су здравље, запосленост, образовање, стамбени услови, социјална интеграција и политички ресурси” (Orsolya, 2006:136). Оно што је посебно значајно за разматрање индикатора социјалне искључености са једне стране јесте веома велики број индикатора који поред наведеног укључују и “мерење образовања, здравља, запослености, социјалних односа, политичких активности и могућности да се живи у складу са природом». Са друге стране, коришћени су и индикатори субјективног осећаја искључености који се односе на «задовољство/незадовољство животним условима, срећу/одсуство среће у друштвеним односима и лични развој», а ове субјективне оцене у истраживању су имале исту

16 „Званична идеологија је тврдила да је сваки, или скоро сваки, члан друштва задовољан” (Andorka, 1999, према Orsolya, 2006:154).

17 На пример: „Истраживање о шведском нивоу живота” и „Компаративна студија о скандинавском благостању” (Erikson i Aberg, 1987; Erikson, 1993)

тежину као и резултати добијени објективним индикаторима (види Orsolya, 2006).

У истраживањима која спроводи Влада Републике Србије користе се показатељи које је увела ЕУ ради могућности поређења података који се односе на четири димензије социјалне искључености: *финансијско сиромаштво, запосленост, образовање и здравство*. Поред ових показатеља коришћени су и национални показатељи који указују на *ускраћеност егзистенцијалних потреба и партиципација грађана*¹⁸.

Као разлог социјалног искључивања појединца из друштва издваја се “сиромаштво или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или је пак резултат дискриминације» (ВРС, 2013:6) а као последица јавља се немогућност или удаљавање од права на «образовање, запослење и остваривање прихода, као и од укључивања и учешћа у друштвеним мрежама и активностима у заједници» затим «недовољан и неадекватан приступ институцијама, органима власти и процесима доношења одлука». (ВРС, 2013:6)

Досадашња истраживања указују на ограниченост Лакен показатеља, те се у званичним истраживањима у Србији развијају додатни показатељи који омогућавају праћење искључености и у овим областима: «услови становања, поновљено и повремено сиромаштво, приступ јавним и приватним услугама, сиромаштво код запослених, презадуженост, стање зависности од социјалне и породичне помоћи итд» (ВРС, 2013:8).

У Хрватској је, под утицајем ЕУ, социјална искљученост испитивана методом персоналног интервјуа, путем два упитника на узорку од по 1250 испитаника на вишестепеном стратификованом узорку (први степен стратификације биле су 21 жупанија, а други величина насеља)¹⁹. У овом истраживању социјална искљученост посматрана је са три аспекта, пре-

18 Ови показатељи детаљно су разрађени и објашњени у студији Влада Републике Србије (2013). Праћење социјалне укључености у Србији - преглед и тренутно стање социјалне укључености у Србији на основу праћења европских и националних показатеља 2006–2012. Београд, октобар 2013.

19 Опширније о методолошким карактеристикама истраживања социјалне искључености види: Програм, 2006:76-78

ко економске, радне и социјалне ускраћености. (Програм, 2006:76).

Економска ускраћеност посматрана је на нивоу домаћинства, а као показатељ коришћен је укупни приход свих чланова домаћинства. Приходи су поређени са стандардним релативном границом сиромаштва. Радна ускраћеност дефинисана је као неучешће у сфери рада «што укључује незапослене, без обзира на то да ли траже посао или не» (Програм, 2006:76), с тим што ту спадају и они радно неактивно, а способно становништво. Социјална ускраћеност одређена је као неучешће у раду клубова, религијских организација, странака, и других цивилних организација. Међутим, треба напоменути да је ово само делимично показатељ социјалне ускраћености, јер појединац може имати активан друштвени живот, а не бити члан ни једног удружења. Тек у случају сиромаштва и искључености са тржишта рада неумреженост заиста повећава «вероватност социјалне изолације, нарочито немогућност коришћења формалних и неформалних ресурса» (Програм, 2006:77). Недостатак истраживања је што је оно представљало тренутну слику, а не и мерење динамике социјалне искључености, односно трајности стања.

Закључна разматрања *Питање односа појмова сиромаштво* *и социјална искљученост*

Након анализе изложене у претходним редовима, можемо уочити три кључне тачке у истраживањима социјалне искључености и сиромаштва.

Прва тачка односи се на неопходно уочавање разлике између ова два појма. Иако сиромаштво не обухвата економску димензију, већ сиромаштво у различитим аспектима живота појединца, треба напоменути да сиромаштво не подразумева социјалну искљученост. Разлику међу појмовима уочили су и неки аутори поменути у раду (Колин, 1997; Шућур, 2004;

Böhnke, 2001, Fischer, 2011) Тако, на пример, Колин разликује појмове социјалне искључености и сиромаштва наводећи да је главна разлика у томе да је сиромаштво ужи термин и да социјална искљученост укључује сиромаштво (Колин, 1997:175). То значи да је концепт сиромаштва више ограничен на материјалну димензију док је концепт социјалне искључености много шири и обухвата “различите облике угрожености и маргинализације и има бројне политичке, економске, социјалне и психолошке конотације и димензије” (исто, 175). И Петра Бунке наводи да се ови појмови често преплићу и да њихова граница у теоријској равни није сасвим јасно утврђена, али да треба напоменути да су ови појмови прилично различити у емпиријској равни (табела 2). То објашњава тиме да се сиромаштво углавном везује за материјалну димензију, док социјална искљученост обухвата и друге димензије (Böhnke, 2001:9).

Фишер (2011) наводи да социјалну искљученост треба разликовати од сиромаштва, наводећи да се социјална искљученост дешава у свим слојевима друштвене хијерархије, а не само у најнижим слојевима, као што је случај са сиромаштвом. (Fischer, 2011).

Табела 2. Поређење сиромаштва и социјалне искључености

	сиромаштво	социјална искљученост
основне претпоставке	низак доходак као нелегитимни облик неједнакости	ограничене шансе у реализацији формалне социјалне партиципације као претња социјалној стабилности
референтни оквир	једнакост/неједнакост дистрибуција ресурса минимални доходак	бити или не бити део друштва; социјална партиципација/интеграција; социјална права

карактеристике	једнодимензионалност; стање; бави се структурним факторима	више димензија; кумулативни процес; бави се структурним факторима и укључује индивидуалну перцепцију
димензије социјалне неједнакости	вертикална; дистрибутивна	поларизована (унутра/напоље); дистрибутивна и партиципативна
индикатори	доходак	различити: економска, социјална, културна, политичка димензија

Извор: Böhnke, 2001:11

Друга тачка односи се на димензије појма социјална искљученост, где можемо указати на неопходност проучавања свих димензија овог појма и њихових индикатора. Исто тако трба поновити да овакво истраживање неће указати на узроке социјалне искључености, већ само на његов обим.

Трећа тачка односи се на питање могућности поређења података и истраживање специфичности сваког друштва појединачно, на које неповољно утиче шароликост у дефинисању појмова сиромаштво и социјална искљученост. Иако се усклађивање методологије проучавања сиромаштва и социјалне искључености и стандардизовање инструмената за прикупљање података у истраживањима дешава на нивоу земаља ЕУ, чини се да је у неким аспектима немогуће. Специфичности сваке државе појединачно, различити животни стандарди, различите потребе људи и различити услови у различитим државама ипак у прилично великој мери условљавају потребу за специфичним инструментима за мерење сиромаштва и социјалне искључености. Свакако треба инсистирати на томе да у таквим инструментима буду коришћени и они заједнички индикатори који ће омогућити поређење података. Ипак, најважније је проучити ове појаве тако да се могу пронаћи што делотворније мере за њихово смањење.

Литература

- Atkinson, AB (1998). Social Exclusion, Poverty and Unemployment' in Hills, J. (ed.) *Exclusion, Employment and Opportunity*, London: London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE)
- (2013). *Анкета о приходима и условима живота*, Саопштење 366, LXIII, 30.12.2013. Београд: Републички завод за статистику,
- Böhnke, Petra (2001). *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison Empirical Evidence on Germany*, Berlin: Social Science Research Center
- Влада Републике Србије (2013). *Праћење социјалне укључености у Србији - преглед и тренутно стање социјалне укључености у Србији на основу праћења европских и националних показатеља 2006–2012. Београд, октобар 2013*
- Гиденс, Ентони (2005). *Социологија*, Београд: Економски факултет
- Gordon, D, Adelman, L, Ashworth, K, Bradshaw, J, Levitas, R, Middleton, S, Pantazis, C, Patsios, D, Payne, S, Townsend, P and Williams, J (2000). *Poverty and Social Exclusion in Britain*. Research Report. Joseph Rowntree Foundation , York. <http://eprints.whiterose.ac.uk/73358/1/Document.pdf>
- Ђурић, Михајло (1962). Проблеми социолошког метода, Београд: Социолошка библиотека Савремене школе
- Eurostat (2013): *Social inclusion statistics*, Data from March 2014. Main tables and Database, Eurostat (ilc_peps01) online at http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Social_inclusion_statistics
- Колин, Марија (2008). Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске Уније, *Социологија*, 2/2008.
- Колин, Марија (1997). Сиромаштво и социјална искљученост, *Социолошки преглед*, год XXXI, бр. 2, стр. 169-181.
- (2006). *Сиромаштво, незапосленост и социјална искљученост*, ур. Ненад Старц, Загреб: Програм УН за развој.
- (2008). *Студија о животном стандарду, Србија 2002-2007.*, Београд: Републички завод за статистику.
- (2009). *Анализа карактеристика сиромаштва у Србији*, Београд: Влада Републике Србије
- Matković, Gordana (2006). Overview of Poverty and Social Exclusion in the Western Balkans, *Stanovništvo*, 1/2006, XLIV, p.7-46.
- Lelkes, Orsolya (2006). Socijalna ekskluzija u centralno-istočnoj Evropi - koncept, merenje i politika intervencije, *Panoeconomicus*, 2006, no. 2, str. 131-159.

- Mack, Joanna; Lansley, Stewart (1985). *Poor Britain*, London: George Allen. (2003). Стратегија за смањење сиромаштва у Србији, www.inkluzijakurs.info, Београд: Влада Републике Србије:
- Silver, Hilary (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms, *International Labour Review*, Volume 133, Numbers 5-6, pp. 531-578.
- Silver, Hilary (2007). The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept, http://cskc.daleel-madani.org/sites/default/files/resources/CP_2006_Silver.pdf
- Saith, R., (2007). Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries' in Stewart, F., Saith, R. and Harriss-White, B., (eds.), *Defining Poverty in the Developing World*, Palgrave, pp. 75-90.
- Стојшин, Снежана (2012). Промене у структури становништва према активности и незапосленост – методолошке специфичности истраживања, у *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, ур. С. Шљукић, Д. Маринковић, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Стојшин, Снежана (2012). Незапосленост као узрок мењања социјалног идентитета омладине, *Зборник радова Социјални идентитет у условима кризе: запосленост и незапосленост*, Нови Сад: Факултет техничких наука.
- Томић, Велинка, (2007). Сиромаштво и социјална искљученост – основне дефиниције и индикатори, *Социолошка луча*, I/2, стр. 149-166.
- Fischer, AM (2008). *Resolving the Theoretical Ambiguities of Social Exclusion with Reference to Polarisation and Conflict*, DESTIN, London School of Economics.
- Хараламбос, М, Холборн, М. (2002). *Социологија: теме и перспективе*, Загреб: Голден маркетинг.
- Шућур, Зоран (2004). Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација, *Ревиија за социологију*, вол. 35, број 1-2.
- Шућур, Зоран (2006). Сиромаштво, вишедимензионална депривација и социјална искљученост у Хрватској, *Ревиија за социологију*, вол. 37, број 3-4, стр. 131-147.
- (2009). Курс о социјалној укључености Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, SeConS – група за развојну иницијативу, <http://www.inkluzijakurs.info/onlinekurs.php>

BASIC DIMENSIONS OF SOCIAL EXCLUSION AND POVERTY – PROBLEM OF INDICATORS

Abstract: The importance of the research of the vertical dimension of social structure of a society today can be seen in numerous researches of social exclusion and poverty, which characterize more and more individuals. The data of the world and European statistics show that these problems are not characteristic only for the underdeveloped countries, or the developing countries, but that the need for solving these problems is more and more present in the developed countries. Since more and more individuals and their families have been becoming socially excluded and poor each year, the research of these phenomena is necessary in order to provide a basis for a policy that should mitigate these problems. However, the main problems of this sort of research represent a large number of definitions and one-sided discussion of special dimensions. On the other hand, different approaches to the notions in questions are also a problem of the research; different authors either completely separate or do not separate at all these notions. The basic aim of this paper is to point to different dimensions of social exclusion and poverty, which cause problems with operational definitions and lead to use of different indicators. There is also a question of harmonizing methodology and efforts to standardize instruments for data gathering in the research of social exclusion and poverty. The researches need to know if the instruments for social exclusion and poverty research should be standardized, or made specific for different conditions on different territories.

Key words: *comparability of data, dimensions of notions, indicators, poverty, social exclusion.*

Značaj klasifikacija naselja kao osnove za sociološke analize strukturnih promena u savremenim društvima

Sažetak: U radu se polazi od ideje da su naselja najširi okvir unutar kog se mogu pratiti strukturne promene društva. Na tom tragu se analiziraju klasične i savremene klasifikacije i tipologije naselja i postavlja pitanje da li su one još uvek dovoljno operativne ili je potrebna njihova redefinicija i rekonstrukcija.

Ključne reči: *klasifikacije naselja, tipologije naselja, društvene promene.*

Brzina svakolikih promena sred kojih se nalazi današnje društvo, stavlja pred istraživače društvene stvarnosti mnoga pitanja o zatečenim teorijsko-metodološkim modelima, kao i o mogućnostima korišćenja saznanja do kojih se dolazi njihovim oveštanim korišćenjima. Jasno je da je reč o složenim pitanjima koja zahvataju celinu sociološkog interesovanja za društvenu stvarnost, te nikako nije moguće postaviti tačku pregleda toliko visoko da bi se ta celina sagledala. Sva je prilika da sociološka subdisciplinarna interesovanja sa znatno manje distance mogu da uoče povezanost između brzine društvenih promena i teorijsko-metodoloških saznanja. Svedoci smo da je pojam globalizacije prepokrio društvenu stvarnost do te mere da su isprepletane niti uzroka i posledica učinile da se i u pokušajima naučnih odgonetanja stvorio svojevrtni galimatijas. Ekonomija, geografija, politikologija i sociologija, na primer, dosta teško pronalaze zajednički jezik kojim bi se odredili parametri i vrednosi sistemi kojima se definišu promene u savremenim društvima. U jednom se pak svi slažu: društvene nauke više ne mogu da ostanu nezainteresovane za prostorno određenje promena i procesa koji se odvijaju u modernom društvu. Drugim rečima, teritorijalizacija postaje jedan novo-stari pojmovni i sadržinski okvir van kog nije moguće razumeti strukturne promene u savremenim društvima. Sa druge strane, svedoci smo da su snažni uticaji na redefinisane teorijsko-metodoloških postavki u urbanoj sociologiji dolazili iz pravca ekonomije i posebno geografije.

Koliko do juče i sama sociologija je u svojim, ponekad virtuelnim uzletima u polja opštosti i potrebama da se traga za "velikim" pitanjima i odgovorima, zaboravljala da se društva prostorno realizuju; vrlo konkretno i ne strogo geopolitički determinisano. Sve je više onih posebnih socioloških interesovanja koja posreduju kategorije prostora ne bi li uspele da bliže objasne svoju predmetnost. Sociologija grada pripada onim prostorno orijentisanim sociologijama koja čini se nikad nije mogla da odgovori na pitanja o strukturnim promenama u društvu, bez da postavlja snažno kontekstualno intonirano pitanje: a gde? Upravo to opredeljuje i naše trenutno interesovanje, te pokušavamo da postavimo neka

pitanja i damo odgovore na to kako je danas potrebno posmatrati naselja kao najširi i jedini konkretan okvir unutar kog se prate strukturne promene društva. Ili, nešto svedenije, da li su postojeće klasifikacije i tipologije naselja unutar kojih želimo da vidimo rečene promene, još uvek dovoljno operativne ili je potrebna njihova redefinicija i rekonstrukcija. Razumljivo je da je naše interesovanje prvenstveno usmereno ka gradskim naseljima, ali upravo tu zastajemo i postavljamo pitanje o validnosti dosadašnjih kriterijuma kojima se gradska naselja definišu. Kako je nesumnjivo da Srbija, kao i gotovo sve države unutar evropskog geografskog prostora, neminovno postaje urbano društvo, ovo pitanje sve više ima smisla. U ovom trenutku Srbiju naseljava 58,5% urbanog i 41,5 ruralnog stanovništva, sa snažnom tendencijom porasta gradskog stanovništva. Istovremeno, polazimo od toga da (re)definisanja kriterijuma za klasifikacije i tipologije gradskih naselje nije moguće bez tesnog povezivanja sa seoskim naseljima. Reflektivne sponse ova dva oblika naselja isuviše su snažne da bi bili mogući neki formalni statistički ili funkcionalni kriterijumi.

Činjenica je da samo dva oblika ljudskih naselja predstavljaju misaoni i iskustveni okvir za promišljanja o svim aspektima društvenog života: selo i grad. I pre neogo što su se društvene nauke uobličile u misao koja analitičkim postupcima dolazi do pitanja i zaključaka, postojali su ovi oblici onako i onoliko koliko je postojala potreba ljudi da sebe i druge određuje prema tipu staništa (habitata). Naravno, pitanje vremena nastanka grada kao "mlađeg" u ovom ekološkom dualitetu, gotovo da nema smisla. "U potrazi za poreklom i nastankom grada čovek se da lako zavesti samim traženjem fizičkih ostataka. ... Neke od funkcija grada možda su se vršile, neki njegovi ciljevi ispunjavali, i neki kasniji gradski tereni bili privremeno nastanjeni već davno pre nego što se pojavilo bilo šta slično sadašnjem pojmu grada" (Mumford, 1988: 6). Tako stoji stvar i sa poređenjem ovih dualiteta u istorijskom kontekstu; jednako u fizičkom i sadržinskom, odnosno duhovnom smislu. A tako je i danas. Šta grad ima a selo nema i/ili obrnuto? Šta određuje njihovu veličinu, odnosno da li je pojam zadat populacijom veličinom i gustom naseljenosti teritorije? Šta čini skup "osta-

lih” materijalnih činjenica koje okupljaju ljude unutar sela ili grada? Kako se vremenom njihove karakteristike dograđuju, menjaju a pojedine čak i nestaju? Mogu li se porediti naselja koja su nastajala u istim vremenskim periodima, ali na drugačijim meridijanima urbanog globusa i koliko to poređenje može da ima smisla? Koliko u svemu tome imaju značaj kulturno-genetički oblici društava sred kojih su naselja nastajala? Ovaj popis pitanja može se proširivati ili menjati, svejedno. Ono što nas ovde zanima odnosi se na potrebu da zarad sociološkog razumevanja društvene stvarnosti koja je (za)data naseljima, peispitamo neke od standardnih pristupa u njihovim tipologijama i klasifikacijama.

*
* *

Šta se u našem razumevanju klasifikacije naselja kod nas promenilo od vremena kada je Jovan Cvijić objavio “Antropogeografske probleme Balkanskog Poluostrva” 1902. godine? Na prvi pogled moglo bi se učiniti da pitanje nije dobro postavljeno. Jer, naselja su tamo gde su bila i mnogo toga se u njima promenilo, prvenstveno zbog društvenih uslova, ali i zbog načina gledanja na značaj naselja u užim ili širim prostornim okvirima. Nalazimo da je korisno da se podsetimo kakao su izgledale te prve klasifikacije.

“Naselja su tekovina materijalne i duhovne kulture stanovništva. Tipovi naselja u različitim delovima sveta odražavaju istorijske, socijalno-ekonomske, etno-kulturne i prirodne karakteristike odgovarajućih zemalja i naroda. Naselja delimo na stalna i privremena (nomadska). Stalna naselja su sela i gradovi. Stalna sela na stala su u vezi sa neposrednim privrednim iskorišćavanjem pripadajuće teritorije. Postoje sledeći tipovi stalnih sela: potpuno razbijeni, razbijeni grupni tip sela, poluzbijeni tip, zbijeni tip i potpuno zbijeni tip. Po funkciji tj. delatnosti seoska naselja se dele na: čisto poljoprivredna, poljoprivredna sa uslužnim centrom, lokalni centri okolnih sela, sela sa nepoljoprivrednim delatnostima (turistička sela, rudarska...) i prigradska sela zahvaćena urbanizacijom. Po broju stanovnika sela se dele na: mala do 500 sta-

novnika, srednja 500-2.000, veća 2.000-3.000, velika 3.000-5.000 i veoma velika preko 5.000 st.

Gradovi su veća naselja koja imaju industrijske, trgovačke, saobraćajne i druge nepoljoprivredne funkcije. Status grada se određuje zakonom. Da bi neko naselje dobilo status grada, obično mora da zadovolji dva kriterijuma: kvantitativni (da ima određeni broj stanovnika) i kvalitativni (da ima razvijena gradske funkcije i ekonomsku bazu). Po broju stanovnika gradovi mogu biti: mali gradovi (do 20.000) stanovnika, srednji gradovi (od 20.000-50.000 stanovnika), veliki gradovi (preko 100.000 stanovnika), milionski gradovi (preko 1 milion stanovnika) i mega gradovi (preko 10 miliona stanovnika). Gradovi se mogu podeli i prema funkciji, mada je većina tih funkcija zastupljena u svim gradovima: industrijski, rudarski, saobraćajni, lučki, trgovački, kulturno-turistički, zdravstveni, administrativno-politički. Nema gradova u kojima dominira poljoprivredna funkcija” (Cvijić, 1905).

Posmatrajući savremene prostorno orijentisane pristupe geografije, prostornog planiranja i demografije, čini se kao da su ideje J. Cvijića ovovremenske, odnosno da bi u nekom slučaju mogle da budu primenljive i za sadašnje geografske klasifikacije. Međutim, i dalje ostaje upitno do koje mere ovakve podele mogu da posluže u svrhu socioloških istraživanja. Geografija se još uvek interesuje za klasifikacije, posebno statističke i funkcionalne. Međutim, vreme svakovrsnih brzih promena sred kog se nalazimo, nudi sve manje razloga za ovakve načine posmatranja gradova.

Iz dosadašnjih socioloških posmatranja seoskih i gradskih naselja kod nas vidljivo je da ne postoji jedinstvena metodologija za posmatranje seoskih i gradskih naselja, kada je reč o klasifikacijama i tipologijama. Uz svo njihovo razlikovanje, neophodno je da statistički i funkcionalni pokazatelji imaju dodirne tačke kako bi uporedni metod (neophodan kada je reč o prostorno orijentisanim sociologijama) imao smisla. Važno sociološko pitanje koje bi trebalo da proizađe iz ovakvih graničnih vrednosti odnosi se na moguće tipologije naselja koja se nalaze “negde između”. Semiurbana, poluurbana, urbanizovana, prigradska ili rubna – sve su to izrazi koji se često koriste ne bi li se opisalo nešto više osim

njihovog prostornog položaja. Jasno je kako je reč o naseljima koja nisu jasno funkcionalno definisana da bi mogla da predstavljaju posebne tipove. U tim slučajevima najčešće se pristupa nekoj vrsti funkcionalne interpolacije, što je samo formalno, ali nikako zadovoljavajuće rešenje. Većina gradova u Srbiji ušla je u 21. vek sa grozdovima naselja koja se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini ili se pak spajaju sa centralnim gradom i tako postaju njegov sastavni deo. Njihovo nastajanje, kao i organizacija i funkcionisanje, nikako nisu uniformni. Neka su nastajala kao takozvana bespravna prigradska naselja, koristeći povoljnost jeftinijeg zemljišta (najčešće poljoprivrednog), sve u nadi da će jednog dana, zbog potreba za prostornim širenjem matičnog grada, i status zaposednutog zemljišta biti promenjen u gradsko građevinsko zemljište, te će uslediti i legalizacija koja će doneti ostale formalno-pravne i komunalne pogodnosti. Druga naselja našla su se na trajektorijama širenja gradova i poprimila su neke manifestne osobine samih gradova, ali su u suštini ostala seoska naselja. Reč je o svojevrsnoj urbanoj mimikriji. Treću grupu čine takozvana sirotinjska naselja, koja su nastajala u jednom dužem periodu i obično su bila naseljavana marginalnim grupama stanovnika, najčešće Romima. Sa njihovom klasifikacijom, bez obzira na transformacije u novijem periodu, stvari stoje takođe nesistemske; ne uklapaju se ni u jedan model funkcionalnih klasifikacija.¹ U urbanoj sociologiji najčešće su se ova naselja klasifikovala kao deo "ruralno-urbanog kontinuuma", što je bila neka vrsta sociološke alhemije, pri čemu je vrlo teško bilo da se privedu nekoj realno upotrebljivoj klasifikaciji ili tipologiji. Realni život ovakvih naselja često je veoma dinamičan, čak i tada kad je autonoman a pogotovo kad se odvija u simbiotskom ritmu sa gradom. Život ide ispred ili mimo socioloških, statističkih ili planerskih (misli se na urbano i prostorno planiranje) nauma da se ovakva naselja privedu nekoj vrsti sistematizacije. Na ovom mestu postavljamo i pitanje o svrishodnosti klasifikacija ovakvih grupa naselja. Ni u teorijskom, ni u metodološkom smislu izostanak klasifikacija ne bi značio ni-

1 Sva tri tipa naselja, što je za nas od posebnog značaja, nalaze se i u okolini Novog Sada i, prema našem saznanju, bar u poslednje dve decenije nisu posebno istraživana.

šta što bi ometalo sociologiju da usmeri svojoj istraživački pogled ka njima. Ono što jeste bitno i što sociologija treba da prepozna, odnosi se na kvalitativnu analizu načina života. Drugim rečima, način života predstavlja onu vrstu pojma (pri čemu mislimo na njegov sadržaj) za koji verujemo da može da zameni neplodotvorne tipologije i klasifikacije. Ukoliko i kada se desi da ovakva odrednica zaživi, urbana sociologija će biti u stanju da prevaziđe tradicionalistički pogled na urbanu stvarnost. Time bi se izbegla i mogućnost da njena sporost u redefinisaju metodološkog, dopusti da se nametnu neartikulisane klasifikacije koje nameću zahtevi globalizacije.

*
* *

Sociološka komunikacija sa prostornim odrednicama moguća je jedino ukoliko postoje sistemi unutar koji se posmatraju određene strukturne promene. U takvim okolnostima "partner" sociologije jesu i oni delovi geografije i prostornog planiranja koji uspostavljaju kriterijume za prostorne sisteme. Regionalnim prostornim planom Srbije "prostorno planiranje većih regionalnih celina u Srbiji u ovom trenutku postavljeno je funkcionalnu a ne na statističku osnovu" (RPPS, 210: 4). To znači da se statistička klasifikacija uvažava kao činjenica o veličinskoj distribuciji stanovništva nacionalne teritorije, ali da ona nema presudan značaj za razvoj pojedinih delova, u krajnjem naselja, na nacionalnom nivou.

Kada je reč o Srbiji tada je važno da se primeti kako još uvek u analitičkim pristupima na delu podvojenost dva ekološka vida naseljavanja. Reč je o gradskim i seoskim naseljima koji se još uvek posmatraju odvojeno. Konačno, dve prostorno orijentisane sociologije, sociologija grada i sociologija sela, još uvek kao da teško pronalaze svoje zajedničko sociološko uzglavlje, odnosno kao da na izvestan način predstavljaju dva pola dihotomnog posmatranja ljudi i teritorija. Pokušaji da se oblikuje sociologija naselja kao najširi okvir za njihovo celovitije posmatranje, sasvim

su formalne prirode. Naime, veoma je teško u sredini u kojoj se ponekad veoma snažno sudaraju konzervativno i moderno, tražiti najmanji zajednički imenitelj koji bi bio teorijski i empirijski relevantan za sociološko razumevanje društva. K tome svemu nije bez značaja ni to što je institucionalno sociologija sela uspevala da pronađe svoj objedinjujući interes zahvaljujući praksi istraživanja i van akademske zajednice. Za to vreme, urbana sociologija je tokom poslednjih dvadesetak godina u Srbiji izgubila svoju empirijsku zaleđinu i pored toga što društvo nepovratno ide ka svom prevalentno urbanom karakteru. U takvim oklonostima i praksa klasifikacija kakva je postojala u ranoj srpskoj sociologiji sela, do današnjih dana se zadržala. Statistički i funkcionalni kriterijumi klasifikacija u sociologiji koja se obraća selu i dalje su veoma rasprostranjeni. Potporu takvim pristupima na način i u meri svojih interesovanja daju, s jedne strane geografija i prostorno planiranje, a sa druge metodologija klasifikovanja podataka koje daje Republički zavod za statistiku. Tako su još uvek aktuelni funkcionalne tipologije po kojima se sva seoska naselja na teritoriji Srbije grupišu u šest kategorija: primarna seoska naselja, sela sa seoskim centrom, centri zajednica seoskih naselja, turistička ili banjska sela, seoska naselja kao opštinski centri i prigradska seoska naselja (Simonović i Ribar, 1993). Ovakve klasifikacije mogu biti od koristi ponajpre za neke aspekte prostornog planiranja, te za određivanje upravno-administrativnih performansi pojedinih naselja, odnosno regiona. Proizilazeći efekti mogli bi biti oni koji se odnose na finansiranje pojedinih službi, institucija, servisa i infrastrukture u konkretnim naseljima iz namenskih sredstava na nivou Republike. Međutim, i u takvim okolnostima još uvek ne postoji dovoljno podataka koji bi poslužili za sociološke analize. Eventualni dodatak funkcionalnoj klasifikaciji seoskih naselja predstavljaju podaci o ostrukturnom udelu zaposlenog stanovništva u primarnom, sekundarnom i tercijalnom sektoru. Iz njih sledi da se sva seoska naselja mogu grupisati bar u sedam kategorija: agrarna, agrarno-industrijska, agrarno-uslužna, mešovita, uslužno-industrijska, industrijsko-uslužna i uslužna naselja (Krajić, 2013). Očevidno je da ovakva klasifikacija nije dosled-

na, s obzirom da u njoj figuriraju i one vrste delatnosti koje su karakteristične za neseoska naselja. Oni koji se zalažu za ovakve klasifikacije, stopama učešća zaposlenih u pojedinim sektorima “brane” njihov klasifikacioni položaj. Za potrebe sociološke analize položaja i značaja naselja u lokalnom ili globalnom prostoru, ovo je od sasvim malog značaja. Dodatni kriterijum koji geografija uvodi ne bi li ojačala poziciju funkcionalnih klasifikacija su statističke, odnosno veličinske. Startni broj stanovnika i veličinski koraci (100, 1.000, 5.000 ili 10.000 stanovnika), najčešće su proizvoljno određeni i ne govore ništa o razlozima za takvu njihovu kalibraciju.

Ukoliko bismo i mogli da prihvatimo ovakve kriterijume za klasifikacije seoskih naselja, postavlja se pitanje operacionalizacije kada je reč o poređenju sa seoskim naseljima u nekoj drugoj, makar susednoj sredini. Kako je već rečeno, statističke i funkcionalne klasifikacije koje su “na snazi” u Srbiji, umnogome se razlikuju od pristupa u drugim sredinama. Teško da bi se, na primer, moglo povezati iskustvo u klasifikaciji u Srbiji sa klasifikacijom seoskih naselja kakva postoje u Holandiji ili Danskoj. Zbog svega toga, ali i zbog ograničenih (reklo bi se i prevaziđenih) oblika klasifikacija naselja, teško je ugledati njihov sociološki smisao.

Jedna od definicija ruralosti određenog područja, koja je ponuđena u okviru Evropske organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj – OESR, odnosi se na gustinu naseljenosti, pri čemu se svaka gustina koja je manja od 150 stanovnika po km² kvalifikuje kao ruralna. Po ovoj klasifikaciji u Srbiji postoji 3.914 ruralnih naselja, svrstanih u ukupno 130 (od 165) opština (<http://leader.org.rs/hhplus/rs/srr-2010-2014/nacionalni-nivo/2-ii-01-opstis>). Bilo bi logično da se sve preko rečenog paga smatra gradskim naseljima, ali smo uskraćeni za takvu sistematizaciju. Oko trećina zaposlenog stanovništva u ruralnim oblastima u Srbiji zaposleno je u poljoprivredi, što bi se moglo smatrati još uvek validnim kriterijumom za funkcionalnu klasifikaciju. Istovremeno, stopa nezaposlenosti u ruralnim područjima je preko 20%, što je izuzetno visoko i postavlja se pitanje da li je perspektiva zapošljavanja stanovništva i dalje u poljoprivredi ili nekim drugim de-

latnostima. Ovo se čini važnim zbog toga što bi eventualna puna zaposlenost sa većim udelom u nepoljoprivrednim delatnostima mogla da utiče na rezultate funkcionalne klasifikacije, odnosno da poremeti status ruralnosti određen na ovaj način.

Za probleme klasifikacija i tipologija naselja u smislu analitičke osnove za posmatranje strukturnih promena u društvu nije zainteresovana samo urbana sociologija u Srbiji, već i u okruženju. Pokušavajući da sociološki bliže odredi društveno-prostorne odnose u Hrvatskoj, D. Seferagić celokupnu mrežu naselja tumači kao hijerarhijsku. Pri tome se, očekivano, na samom vrhu nalazi Zagreb kao metropola i glavni grad. "Rezultati ukazuju na zakonomernu hijerarhijsku, tj. piramidalnu strukturu mreže naselja, od većih ka manjima. Mreža gradova u Hrvatskoj nije, međutim, izrazito hijerarhijska, osim kada je reč o metropoli. Na vrhu piramide je hrvatska metropola – Zagreb koji obavlja gotovo sve funkcije za sebe samog, užu okolinu, celu državu, prema regiji, a ponekad i šire. Mikroregionalni centri su žarišta razvoja vlastitog okruženja, pa i šire, dok su manji gradovi zavisni od njih, a srednji i najmanji retko kad uspevaju da nose razvoj" (Seferagić, 2005: 579). I pre nego što dođemo do funkcionalnih kriterijuma kojima se atribuire mreža naselja, ostaju upitni veličinski kriterijumi kojima se ona određuju. Naime, postavlja se pitanje šta su to "manji", "srednji" i "najmanji" gradovi? Na tom putu od prividne pomoći mogu biti upravno-administrativni kriterijumi poput glavnog grada, makroregionalnih središta, županijskih središta, opštinskih centara i ostalih gradova.

Da stvari sa klasifikacijama u kojima treba da preovlađuju statistički kriterijumi ponekad mogu da budu samo pokušaji u preuzimanju klasifikacija iz nekih sasvim drugih socioloških sfera, nalazimo u primeru kada se naselja u nacionalnoj mreži vide kao: najveći gradovi, veći srednji gradovi, srednji srednji gradovi, manji srednji gradovi, veći mali gradovi i ostala naselja, odnosno mešovita naselja i sela (Čaldarović, 1999: 102; Seferagić, 2005: 589). Ovakva klasifikacija neodoljivo podseća na kategorizaciju društvenih klasa. Premda je i oba slučaja, kod gradova i klasa, moguće pronaći zajedničko intersovanje za njihove kvalitativne

odrednice poput materijalnog bogatstva, političkog uticaja, obrazovanja, kulture i načina života, ipak razdvaja sama suština predmeta.

Nedostatnosti statističkih tipologija i klasifikacija

Prve pretpostavka statističkih klasifikacija trebala bi da bude sistematska predstava rasporeda stanovništva na određenoj teritoriji. Kako smo, međutim, videli (Pušić, 1997), sva interesovanja za ove kriterijume klasifikacije naselja ostala su zatvorena u nacionalne granice. Danas, kada je na delu proces globalizacije koji, između ostalog, kao jedno od svojih stamenih uporišta ima i slabljenje značaja nacionalne države, ovaj kriterijum kao da „visi u vazduhu“. Ranije smo takođe pokazali do koje mere postoje neusaglašenosti u vezi veličinskog određivanja karaktera naselja i s tim u vezi klasifikacija. Sve klasifikacije koje danas postoje vezane su isključivo za lokalne, u ovom slučaju nacionalne karakteristike distribucije stanovništva. Tako smo videli da veličinske strukture naselja u Iranu, SAD ili Norveškoj, na primer, nemaju baš ni jednu dodirnu tačku. Sličnih primera nekompatibilnosti moguće je izvesti upravo onoliko koliko u svetskim statistikama o veličinskoj distribuciji stanovništva ima nacionalnih država. Sa druge strane, fokusirajući se na evropski prostor, statističke klasifikacije koje su utemeljene u nacionalnim strategijama za popis stanovništva, sve manje imaju smisla u odnosu na komparativne podatke. I pored velike fluktuacije stanovništva unutar evropskog prostora, bezviznog režima, i privida nepostojanja formalnih granica između najvećeg broja zemalja članica, stvari sa unutarnacionalnim klasifikacijama ostale su onakve kakve su bile i pre realizacije ideje o jedinstvenoj Evropi.

Pažljivom čitaocu svakako neće promaći i jedna činjenica: da se, bez obzira na sve procese intergracije, na kome se u evropskom ekonomskom i političkom prostoru sve više insistira, postoje svojevrсни „čuvari“ nacionalnih osobenosti u vidu statističkih klasifikacija naselja. Dok je za interpretaciju socio-ekonomskih

karakteristika stnovništva postavljena neka vrsta zajedničkih kriterijuma unutar rečenih evropskih prostora, kada je reč o stanovništvu koje se vezuje za prostore naseljavanja, stvari su ostale „staromodne“. Možemo se upitati da li se na ovaj, ma koliko minuciozan način, čuva jezgro nekakvog minimuma nacionalnih (kulturnih, ekonomskih i etničkih) interesa koji se danas sve teže odgonetaju?

“Kada se go vori o gradskim funkcijama i funkcionalnim klasifikacijama najčešće se ističe složenost funkcionalne strukture gradova. Ova složenost proizilazi iz polifunkcionalnosti svakog grada. Pri tome se pojam gradskih funkcija poistovećuje s pojmom gradskih delatnosti...” (Vresk, 1996:52). Međutim, već tada i Vresk uočava činjenicu da se kod “tih klasifikacija javlja problem izbora relevantnih varijabli i parametara” (Vresk, 1996: 52). Kao i u svim sličnim modelima klasifikacija, i ovde je reč o idealtipskim pretpostavkama za prostornu i funkcionalnu organizaciju gradova. Ne odričemo potrebu stvaranja idealnih tipova kao svojevrsnih etalona za bolje objašnjavanje složenih odnosa u urbanom svetu, ali traženje odgovora o praktičnim ishodištima takve teorijske konstrukcije redovno ne daje rezultat.

Na ovom mestu setićemo se možda jednog od prvih a svakako i najznačajnijih socioloških pokušaja da se odredi urbanosociološki tip – onaj koji se vezuje za Maksa Webera. U celokupnom sistemu racionalističkog odnosa prema stvarima društvenog razvoja i društvene organizacije, posebno se ističu oni delovi Weberovog projekta o zapadnim društvima a koji se odnose na pokušaje uspostavljanja idealnih tipova. Dakako, ovaj projekat nije bio usmeren samo ni prevashodno na naselja, ali ističemo onaj njegov deo koji se odnosi na *tipologiju gradova*. Još i danas je ovaj Veberov pristup interesantan za sociološka razmatranja i samo u ozbiljnim pristupima može se razumeti njegova životnost. Naime, u mnogim pristupima klasifikacijama i tipologijama smatra se kako je u ovom slučaju reč o arhiviranom teorijskom i metodološkom pristupu. Ne sporeći da je reč o koncentraciji na zapadno i k tome još i srednjovekovno društvo, pokušaji da se pristupi klasifikacijama predstavljaju trajno sociološko nasleđe. Poznato je da je Veber in-

sistirao na tome da da „formulacija uopštenih idealnih tipova ne može da bude cilj nauke o društvu“ (Barnes, 1982: 333). Mi idejama o idealnom tipu ne pridajemo veći značaj nego što to može biti njegovo izvođenje na istorijski i teritorijalnu kontekstualnu ravan. Konačno, celokupnu Veberovu tipologiju gradova razumevamo isključivo u tom ključu, ali verujemo da „ove hipotetičke konstrukcije mogu biti od velike koristi jer se svaka situacija u stvarnom svetu može razumeti ako se uporedi s nekim idealnim tipom. Idealni tipovi su konceptualni ili analitički modeli koji se mogu koristiti da bi se rezumeo svet oko nas“ (Gidens, 2003:15). Pokušaji da se ova idealtipska klasifikacija „prebaci“ na drugi semantički nivo, onaj koji se odnosi na potonje vreme, mogući su, ali ih u ovom trenutku ostavljamo po strani.

Urbana sociologija, kao i sociologija sama, počiva (i) na premisi da stvaranje idealtipskog društvenog sistema ima za cilj da množinu različitih pojava oblika grupiše u određene „snopove“, ne bi li tako pojave dobile najmanji zajednički imenilac koji pomaže da se određena društvena pojava, fenomen ili proces bolje razume. Dovoljno dobar primer za to su dihotomije koje su tako često prisutne u sociologiji i posebno interesantne za prostorno orijentisane sociologije. Koliko do juče to su bili elementi organizovanja društva i zajednice, organske i mehaničke solidarnosti i slično. Sa druge strane, sociologija je prepoznala i određenu nedostatnost takvog teorijskog opredeljenja i nakon Burdijea, pokušavajući da ih oživi, radije govori o refleksivnim procesima (Sorić, 2012).

Ovde polazimo od toga da ni jedan od dva pristupa koji nude dihotomije – princip komplementarnost i princip konfliktnosti – nisu više analitički interesantni za sociologiju. U prvom slučaju reč je o jednom od tradicionalističkih načina posmatranja dva eko-tipa ljudskih staništa, dok drugi predstavlja organicistički način posmatranja ili, bolje rečeno, pokušaj nekakvog epistemološkog pomirenja. Možda bi najcelovitiji zaključak za one koji bi ipak da posmatraju sociološki značaj ova dva društveno-prostorna oblika ljudskih naselja bio da je reč o dva modela „delujućih društveno-kulturnih obrazaca“ (Mitrović, 1995).

Konceptualni problemi savremenih klasifikacija gradova

Usled brojnih teškoća u njihovoj izradi i primeni, videli smo, klasifikacije gradova u urbanoj sociologiji postaju neproduktivne i zastarele. Može se reći da je razvoj različitih klasifikacija u jednom trenutku postao sam sebi cilj, a ne osnova za razumevanje funkcionisanja urbanih društava ili rešavanja njihovih problema (Pacione, 2009). Problem klasifikacija i tipologija gradova nije samo unutrašnji, metodološki problem urbane sociologije, već se kroz njega otvaraju suštinska pitanja o prirodi urbanih društava u savremenim okolnostima kao i mogućnostima da se ona istražuju po egzaktnim naučnim metodama. Većina socioloških i drugih studija o gradovima kao polaznu osnovu uzima kvantitativne podatke poput onih o njihovom broju ili broju stanovnika ali se često previđa da su ti podaci „pod neposrednim uticajem definicije o gradskoj aglomeraciji jer različiti kriterijumi o tome šta je grad a šta ostala (negradska) naselja daju i različite rezultate (Stevanović, 2004:109). Ako, na primer, tvrdimo da u Srbiji postoji 24 grada (kako se to navodi u Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, 2007), istinitost naše tvrdnje počiva na početnoj definiciji o tome šta je grad, odnosno, koji je kriterijum za njegovo definisanje. Na tom tragu može se postaviti pitanje na kakvim početnim definicijama grada počivaju naša saznanja o urbanizaciji, o broju i sve većem rastu urbane populacije u svetu – saznanja koja su uveliko postala opšte mesto u naučnom i javnom diskursu? Nil Brener i Kristijan Šmid smelo i argumentovano tvrde da je „teza o urbanom dobu pogrešna osnova za konceptualizaciju savremenih obrazaca urbanizacije: ona je empirijski neadekvatna (statistički artefakt) i teorijski inkohherentna (haotičan koncept)“ (Brenner, Schmid 2014) upravo zato što počiva na podacima prikupljenim uz pomoć nepouzdatih klasifikacija i tipologija. „Još od 1950tih, kada su započela sistematska istraživanja svetske urbane populacije, istraživači su se borili sa fundamentalnim empirijskim i teorijskim problemom: kako odrediti odgovarajuće prostorne granice za oblast čija će se populacija meriti. S obzirom na neumitni dinamizam socioprostornih transformacija koji nepre-

kidno menja granice, skalu i morfologiju urbanizacije još od 19. veka čini se uzaludno nametati statističku ili analitičku statičnu meru na bilo koji naseljeni prostor, urbani ili bilo koji drugi, čak i za osnovne demografske proračune. Ali, zar upravo takva statična mera nije nužna za merenje populacije na bilo kom nivou? Od najranijih pokušaja merenja svetske urbane populacije, ovaj mučan problem bio je rešavan različitim metodološkim strategijama ali nije nikada adekvatno rešen. Demografski pristupi pokušavaju da reše funamentalno prostorni problem – gde povući granicu urbane (urbanizovane) teritorije? – pretvarajući ga u numerički – koliko stanovnika je potrebno u okviru *unapred zadate* administrativne jedinice, da opravda klasifikovanje u urbano“ (isto: 735).

Nakon svega nameće se pitanje: da li je danas moguće dati univerzalnu definiciju grada koja bi bila dovoljno široka da u sebe obuhvati sve varijetete urbanog načina života a, opet, dovoljno precizna da se na osnovu nje može izvršiti operacionalizacija i prikupljanje egzaktnih podataka? Pitanje je posebno značajno ako imamo u vidu da urbanizacija danas dovodi do formiranja novih socio-prostornih formi u vidu velikih i gusto naseljenih urbanih područja. Ova faza naziva se tercijarna faza urbanizacije i obeležava je najpre pojava „metropolitenskih aglomeracija, odnosno, veliko populaciono i funkcionalno zgušnjavanja na određenim tačkama koje se u prostoru šire velikom brzinom i koje prepoznajemo kao najveće svetske gradove“ (Pušić, 1997: 178). Jasno je da usled ovakvih promena i sam pojam grad donekle gubi na značaju jer je njime sve teže opisati i obuhvatiti ove nove urbane forme. Ovakve urbane oblasti često nemaju jedinstvene centre već su multicentrične i difuzne pa se u pokušajima njihovog opisivanja uvode novi termini poput metropolitenskih područja, aglomeracija, megalopolisa, konurbacija i slično. Drugo bitno obeležje urbanih društava koje proizilazi iz preseka urbanizacije i globalizacije je izrazita geografska nejednačenost. Drugim rečima, urbanizacija i globalizacija proizvode veoma različite ekonomske, ekološke, kulturne i političke efekte na različitim geografskim lokalitetima pri čemu je linija razdvajanja na razvijeni i nerazvijeni deo sveta od sve većeg značaja. Ako se to

uzme u obzir, na početno pitanje je znatno teže odgovoriti. Slučaj kineskih gradova je posebno interesantan sa stanovišta problema tipologija gradova. U Kini ne postoji adekvatan prevod za pojam metropolitensko područje već mnogi drugi pojmovi koji su teško uporedivi sa onima koji nastaju i koriste se na zapadu. U pojedinim studijama o urbanizaciji u Kini se, na primer, trvdi da ona ima 102 višemilionska grada a Amerika devet. Problem proizilazi iz same definicije grada koja je u Kini znatno drugačija i složenija (<http://demographia.com/db-define.pdf>).

Da bi tipologije i klasifikacije uopšte bile moguće, nužno je odrediti osnovni skup pojava koje se dovode u međusobnu vezu i na osnovu toga klasifikuju. Gradove je, kako je već rečeno, moguće posmatrati u odnosu na sela, odnosno, urbano – ruralnih tipologija. Sa druge strane, u vreme navedenih promena koje donose urbanizacija i globalizacija i sve većeg globalnog značaja gradova, selo postepeno „nestaje“ iz teorijskog i istraživačkog vidokruga, gradovi se posmatraju gotovo kao jedini opšti tip naselja, i kao tačke u okviru urbanih sistema unutar kojih se vrše urbane klasifikacije i tipologije. „Koncept urbanog sistema podrazumeva skup gradova koji su takvoj međusobnoj vezi da svaka veća promena u broju stanovnika, ekonomskoj vitalnosti, zaposlenosti ili dostupnim uslugama u jednom, ima reperkusije na druga mesta u sistemu (Pacione, 2009: 112). Na ovakav način gradovi i druga naselja ne posmatraju se kao zasebne, pojedinačne tačke na određenoj teritoriji već kao sistem ili mreža jedinica koje su u međusobnim interakcijama. Sa razvojem društva (i širenjem kapitalizma), raste obim i intenzitet međusobnih interakcija gradova pa ih nije dovoljno posmatrati, definisati i klasifikovati u odnosi na neko unutrašnje svojstvo već i u odnosu na spoljne veze sa drugim lokalitetima. Klasifikacije gradova, tako, idu od predašnjih jednostavnih opštih deskripcija do onih savremenih, baziranih na multivarijantnim statističkim tehnikama² (Pacione, 2009:

2 Pacione navodi da je klasifikacija britanskih gradova Mozera i Skota (Moser, Scott, 1961, prema Pacione 2009) tipičan primer upotrebe multivarijacionih tehnika u ovom domenu. Prilikom izrade ove klasifikacije autori su u analizu uvrstili 57 varijabli među kojima su broj i struktura stanovnika, demografski trendovi, karakteristike domaćinstva, ekonomski činioci, društvena klasa, politička opredeljenja, obrazovanje i zdravstvo.

112). Time se od statičnih deskripcija pojedinačnih gradova ide korak dalje ka razumevanju i objašnjavanju inter i intra urbanih procesa i urbane dinamike. Ekspertske institucije za prikupljanje podataka o urbanizaciji, poput UN odeljenja za statistiku (UN Population Division), danas jasno prepoznaju probleme upotrebljivosti klasičnih i izrade savremenih klasifikacija naselja. „Zbog nacionalnih razlika u karakteristikama koje razlikuju urbane od ruralnih oblasti, distinkcija između urbane i ruralne populacije još uvek nije pogodna za izradu jedinstvene definicije koja bi bila primenjiva u svim zemljama ili čak unutar regiona u istoj zemlji. Kako ne postoje opšte preporuke u ovoj oblasti, države moraju da uspostave sopstvene definicije u odnosu na svoje potrebe“ (<http://unstats.un.org/unsd/demographic/sconcerns/densurb/densurbmethods.htm>). Unutar ovih institucija se takođe jasno prepoznaje ograničena mogućnost za primenu urbano-ruralnih klasifikacija jer granice između ova dva tipa naselja postaju sve nejasnije a rapidna urbanizacija proizvodi potrebu za novim klasifikacijama urbanih naselja (urbano-urbane klasifikacije).

U odnosu na prostorni okvir posmatranja osnovnog skupa gradova, moguće je razlikovati nacionalne i transnacionalne urbane sisteme. Saskija Sassen tvrdi da „empirijski dokazi pokazuju da rast zasnovan na orijentaciji ka globalnom tržištu proizvodi diskontinuitet u nacionalnoj urbanoj hijerarhiji“ (Sassen, 2001: 165) što znači da je međusobne veze i odnose gradova sve teže razumeti ako se oni posmatraju samo u nacionalnom okviru. Posmatranje i poređenje gradova na globalnom nivou jasno ukazuje na proces koncentracije moći u nekoliko svetskih centara a time i na nedoslednost klasičnih tipologija, odnosno, na razmimoilaženje između statističkih i funkcionalnih pokazatelja. Neki od najvećih

Primenom multivarijantne analize izdvojeno je 14 osnovnih tipova gradova i naselja u Brtaniji. Ovo je predstavljalo široku studiju urbanih specifičnosti u odnosu na ranije, uže funkcionalne klasifikacije (Pacione, 2009) i pokušaj buhvatanja složene društvene stvarnosti („načina života“) statistički izrađenom tipologijom. Ujedinjene Nacije predlažu dopunu kriterijumima poput infrastrukture (vodovod i električna energija), dostupnosti ustanova zdravstvene zaštite, škola i zabavno-rekreacionih sadržaja, ali istovremeno upozoravaju da klasifikacije ne smeju da se baziraju na isuviše kompleksnim serijama podataka jer bi, u tom slučaju, prikupljanje građe za njihovu izradu bilo otežano (<http://unstats.un.org/unsd/demographic/sconcerns/densurb/densurbmethods.htm>).

svetskih gradova nemaju funkcije svetskog grada, poput sedišta multinacionalnih kompanija i banaka ili kulturnih i političkih institucija svetskog značaja. Krajem osamdesetih godina prošlog veka, preko 75% gradova sa više od milion stanovnika nije imalo ni jedno predstavništvo od 500 multinacionalnih kompanija koje su tada postojale. Od tadašnjih 17 najvećih metropolitenskih područja 9 je imalo jedno ili ni jedno predstavništvo a Njujork, London i Tokio su ih imali 120 (Feagin, Smith, 1987, prema Sassen, 2001). Transnacionalni urbani sistemi, tako, postaju novi okvir za umrežavanja gradova u uslovima globalizacije a unutar njih se ocrtava globalna urbana hijerarhija koja se obuhvata novim klasifikacijama poput one o alfa, beta i gama globalnim gradovima (Beaverstock, Smith, Taylor, 1999). Gradovi se u ovakvim pristupima klasifikuju prema svojoj relativnoj moći u okviru svetskog sistema, što se meri indikatorima poput prisustva vodećih knjigovodstvenih, marketinških, pravnih i finansijskih usluga. U istraživanjima globalnih gradova i izradi njihovih klasifikacija, međutim, preovlađuje kvantitativna metodologija koja se često bazira na neusaglašenim, provizornim i često trivijalnim pokazateljima poput broja aerodroma, sportskih događaja ili sedišta banaka, ili pak onim koji složenu urbanu stvarnost svode na čisto ekonomske kategorije (određni sektori usluga, finansijska tržišta i slično). Tako nastaju „pozitivističke taksonomije koje su potpuno izvan procesa stvaranja značenja“ (Smith, 1998). Transnacionalni okvir posmatranja gradova kao osnov za njihovu klasifikaciju ostaje značajan, ali je očigledno neophodno da se koriguju aktuelni pristupi. Piter Tejlor ispravno primećuje da uprkos tome što literatura o globalnim gradovima počiva na premisi o prevashodnom značaju *spoljnih* veza gradova, studije se u praksi mahom fokusiraju na jedan vodeći grad i *unutargradsku* dinamiku ili *komparaciju* nekoliko urbanih centara (Taylor, 2004). Komparativna analiza, međutim, podvlači Tejlor, nije isto što i relaciona analiza a za potonju su neophodni, veoma oskudni, podaci o spojevima, vezama, tokovima – ukratko odnosima – između gradova. Kako primećuje autor, ne-relaciona istraživanja gradova zato dominiraju urbanim studijama čak i unutar literature o svetskim gradovi-

ma. Stoga literatura o globalnim gradovima proizvodi saznanja o pojedinim tačkama unutar mreže, ali ne i ona najvažnija, o samoj mreži i karakteristikama gradova koje proizilaze iz pozicije unutar nje. Ni unutar ovakvog (mrežnog) pristupa globalnim gradovima još uvek nisu pronađeni zadovoljavajući načini za njihovu klasifikaciju dok je put do iznalaženja univezalno upotrebljive klasifikacije svih, a ne samo globalnih gradova još neizvesniji. Pitanja klasifikacija i tipologija gradova i merenja urbane populacije u celini, zato, ostaju otvorena.

Literatura

- Barnes, H. E. (1982). *Uvod u istoriju sociologije*. Beograd: BIGZ.
- Beaverstock, Jonnatahn, Smith, Richard and Taylor, Peter (1999). "A roster of world cities. *Cities*." 16(6): 445–458.
- Brenner, Neil and Schmid, Christian (2014). "The "Urban Age" in Question", *International Journal of Urban and Regional Research*. 38(3): 731–55.
- Cvijić, Jovan (1905). "Naselja i poreklo stanovništva". *Srpski geografski zbornik*, Srpska Kraljevska Akademija, knjiga 22, Beograd.
- Čaldarović, Ognjen (1999). „Razvojni ciljevi i naslijeđena razvojna ograničenja hrvatskih srednjih gradova“. U: Rogić, Ivan i Matija Salaj, *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. 99-115.
- Gidens, Entoni (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Krajić, Aleksandar (2013). „Demografske odlike i funkcionalna tipologija naselja Srema“. *Zbornik radova DGTH* 42: 14-27.
- Mitrović, Milovan (1995). „Selo i grad – komplementarni društveno-kulturni obrasci“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XLIV, str. 42-54.
- Mumford, Lewis (1988). *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.
- Pacione, Michael (2009). *Urban geography: a global perspective* (Third edition). London: Routledge.
- Pušić, Ljubinko (1997). *Grad, društvo, prostor: sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- RPP – *Regionalni Prostorni Planovi* (2010). Republička Agencija za prostorno planiranje, Beograd.
- Sassen, Saskia (2001). *Global City: Second Edition*. Princeton: Princeton University Press.
- Seferagić, Duška (2005). „Piramidalna mreža naselja u Hrvatskoj“. *Sociologija sela* 43, 169 (3): 579-615.
- Simonović, Đ. i Ribar, M. (1993). *Uređenje seoskih teritorija i naselja*. Beograd: "IBI" Inženjering i projektovanje.
- Vresk, Milan (1996). „Funkcionalna struktura i funkcionalna klasifikacija gradova u Hrvatskoj“. *Geografski glasnik* 58: 51-56.
- Smith, Michael Peter (1998). „The Global City – Whose Social Construct is it Anyway“. *Urban Affairs Review* 33(4): 482-488.
- Sorić, Matko (2012). „Refleksivnost u sociologiji Pierrea Bourdieua: nadi-laženje socioloških dihotomija“. *Socijalna ekologija* 21(3): 329-344.
- Stevanović, Radoslav (2004). „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine“. *Stanovništvo* 1-4: 109-126.
- Taylor, Peter (2004). *World City Network: A global urban analysis*. London: Routledge.

SIGNIFICANCE OF CLASSIFICATION OF SETTLEMENTS AS A
BASIS FOR SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF STRUCTURAL CHANGES
IN CONTEMPORARY SOCIETIES

Abstract: This paper starts from the idea that settlements are widest framework for observing the structural social changes. Authors therefore analyzes classical and contemporary classifications and typologies of settlements and poses the question whether they are still sufficient and operational or in need for redefinition and reconstruction .

Key words: *classification of settlements, typology of settlements, social changes.*

Друштвена интеграција и децентрализација: сеоске локалне заједнице

Сажетак: Интеграција традиционалних сељачких друштава у модер-
на друштва вршила се и врши се путем одговарајућих институција
и има различите аспекте (економски, политички, културни). У овом
раду аутори се усредсређују на један мање истраживан сегмент ове ин-
теграције, наиме на правно-политичку интеграцију сеоских локалних
заједница у доминантни нормативни систем модерног друштва. Први
део рада посвећен је приказу и објашњењу интеграције сеоских локал-
них заједница у Републици Србији, која се врши путем процеса децен-
трализације, при чему се узима у обзир и компаративна перспектива.
Други део садржи илустрацију наведених процеса, путем једне мале
студије случаја (село Кљајићево, град Сомбор). У закључку аутори
указују на могуће правце истраживања овог аспекта интеграције ру-
ралних подручја, али и на ограничене домете правно-политичке ин-
теграције сеоских локалних заједница.

Кључне речи: децентрализација, друштвена интеграција, месна
заједница, Република Србија, сеоска локална заједница.

Овај чланак резултат је рада на пројекту „Промене у друштвеној структури и покретљивости
као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину“
(179053), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе
Републике Србије.

Увод

Иако људска друштва могу имати огромне размере, како територијално, тако и када је реч о броју становника, у свима њима можемо пронаћи хиљаде и хиљаде малих друштава, распрострањених на мањем или већем подручју, са свега неколико стотина или хиљада чланова. Та мини-друштва, у којима често велику улогу играју породица и суседство као примарне друштвене групе, називају се локалне заједнице. Баш као код дефинисања већине појмова у социологији, одређивање локалне заједнице прате бројни спорови о њеним најважнијим особинама. Једну од дефиниција дао је и познати српски социолог В. Милић у првом броју часописа Философија-Социологија још 1957. године. За њега је „(...) локална заједница глобални облик друштвеног живота који обухвата све друштвене облике и све видове друштвене активности на одређеном географском простору. У њеном оквиру се развијају и делују разне друштвене установе и организације (економске, политичке, просветне, верске, забавне, итд) (...) Село, мањи град, поједине четврти великих градова са изразитом економском и социјалном структуром су најтипичнији конкретни облици локалних заједница“ (Милић према Митровић, 1998: 286). Ово би одређење ваљало допунити увидима М. Митровића, који каже да је свака локална заједница само релативно самодовољна, тј. да у правилу чини део веће и сложеније друштвене целине, као и да свака локална заједница има потребу за врстом аутономије (самоуправе), путем које би исказала и задовољила некакве своје посебне интересе (Митровић, 1998). Последња наведена особеност, која говори о артикулацији интереса, заправо подразумева да локална заједница тежи да се, према окружењу, али и према унутра, на институционалан начин представи као засебан ентитет. Другим речима, да створи организацију која је, суштински гледано, политичког карактера. Као један од основних типова насеља, село представља и локалну заједницу. У овом раду се усредсређујемо на питање интеграције сеоских локалних заједница у доми-

нантни нормативни систем модерног друштва (право), што подразумева и укључивање у политички систем, са циљем да покажемо како се интеграција спроводи кроз процес који се назива децентрализацијом. Показаћемо на који начин сеоске локалне заједнице бивају претворене у месне заједнице као један од облика децентрализације у Републици Србији, имајући при томе у виду (у одређеној мери) и компаративну перспективу. Затим ћемо приказати резултате једне студије случаја (село Кљајићево на територији Града Сомбора) који поткрепљују наше тврдње, да би у закључном делу указали на нека отворена питања када је реч о овом проблему, а која сматрамо социолошки релевантним и хеуристички плодним.

Сеоске локалне заједнице између интеграције и децентрализације

Традиционална сељачка друштва представљала су релативно аутономне ентитете у односу на целину друштва у којем су се налазиле. Та њихова релативна аутономија одређивала их је као делимична друштва са делимичном културом (енг. *part societies with part cultures*, израз који су у социологију увели А. Кребер (Kroeber) и Р. Редфилд (Redfield)) која су, истовремено, била у подређеном положају у односу на (градске) центре друштвене моћи, иако непотпуно са њима интегрисане. Релативна економска аутархија, особена култура (схваћена као начин живота) и посредовање угледних појединаца још су сељачка друштва држали „по страни“ (Мендрас, 1986).

Суштина преокрета у односу друштвене целине и сељачких друштава коју доносе модерна друштва јесте непоколебљиво настојање ових других да изврше интеграцију свих својих делова. Под друштвеном интеграцијом овде подразумевамо „(...) постизање и одржавање стања обједињености елемената одговарајуће друштвене целине“, које „(...) представља услов њеног опстанка и деловања ради задовољавања одређених потреба и интереса“ (Вратуша-Жуњић, 2007: 193). Моћ коју

су модерна друштва способна да испоље, како унутар себе самих кроз контролу и употребу ресурса којима располажу, тако и према своме окружењу, заснива се управо на изузетно високом степену интеграције њихове изразито диференциране друштвене структуре. Ова се интеграција постизала и постиже путем одређених институција у све три друштвене сфере: економској, политичкој и културној. Стога је сасвим јасно да сељачка друштва нису могла остати по страни и да су бивала, негде раније, негде касније, укључена у друштвену целину. У економској сфери то је значило разбијање релативне аутархичности сељачке економије и њено повезивање са тржиштем, са трансформацијом сељака у модерне пољопривреднике (фармере) као коначним резултатом овог процеса. У сфери културе, сељачка су друштва „добила приступ“ централном вредносном систему, уз истовремену темељну измену традиционалног начина живота. Коначно, село и сељаштво постају део правно-политичког система модерног друштва (Шљукић, 2009). Ово последње практично значи да традиционална сеоска самоуправа бива скршена од стране спољашњих актера (државе), али и укључена у правно-политичку „зграду“ модерног друштва и у њој препозната као један од институционалних облика.

Данас се на сеоске локалне заједнице гледа као на облик децентрализације власти унутар модерне државне организације, облик који је зависан од виших нивоа власти, али је овај пут са њима и потпуно интегрисан (споменута зависност постојала је и у предмодерним друштвима). Сеоска локална заједница бива у потпуности интегрисана у модерно друштво и то у оквиру процеса децентрализације локалне самоуправе (општине, града и сл). У овом случају, децентрализација служи друштвеној интеграцији, јер сеоску локалну заједницу у потпуности веже за нормативни систем (право) и најмоћнију организацију модерног друштва (државу). Право је „моћно средство друштвене интеграције“, те је једна од његових општедруштвених функција да „(...) обезбеђује интеграцију као складно функционисање друштва у целини и његових

саставних делова. То се постиже правном институционализацијом целокупне друштвене организације, у првом реду државе, али и других формализованих друштвених организација (...) право омогућава интеграцију, стабилизацију и кохезију друштва али представља и институционални инструмент друштвених промена и развоја“ (Марјановић, 2009: 5, 142).

Са тиме у вези, а имајући у виду могућу појмовну конфузију, сматрамо неопходним да истакнемо два момента.

Као прво, потребно је разликовати садржину неколико основних појмова у овој области. Деконцентрација власти јесте инструмент којим се нецентрални органи у потпуности подређују централним органима власти. Карактерише је хијерархијска организација администрације, у којој централни органи послове државне управе обављају ван седишта, преко својих експозитура. Окрузи у Републици Србији типичан су пример деконцентрације власти. Децентрализација власти пак означава преношење послова државне управе из надлежности централних државних органа на нецентралне, локалне органе који не бивају постављени одозго, већ бирани од стране грађана. Децентрализацију успоставља држава својом вољом, путем правног акта и она може бити територијална и функционална. Док се функционална децентрализација састоји у признању одређеним јавним службама права на извесни део независности која укључује учествовање у управљању и руковођењу, територијална децентрализација се тиче права грађана да у оквирима територијалних колективитета у којима живе, а у оквиру законских овлашћења, самостално управљају у сфери локалних послова (локална територијална самоуправа). Регионализација представља поделу одређене државе на регионе и не подразумева нужно децентрализацију власти. Региони могу по свом карактеру бити географски, статистички, климатски и сл, тј. њихово оснивање и функционисање не мора нужно бити израз децентрализације.¹ Дакле, појмови деконцентрације и децентрализације власти и појам регионализације не само што нису идентични, него нису ни

1 О дискусијама о регионализацији види: Степић (2012).

нужно повезани; на пример, могућа је регионализација без децентрализације, али и обрнуто.

Друго, данас доминантно поимање децентрализације као за друштво „несумњиво“ позитивног и функционалног процеса и стања, није засновано на научној аргументацији (како се то иначе тврди), већ представља јавну артикулацију одређених интереса. С обзиром на то да нам овде није циљ да улазимо у анализу ових (латентних) интереса, истичемо само да се, ако уважимо научне, а не идеолошке аргументе, децентрализација, у зависности од конкретних околности, може сматрати функционалним, али и дисфункционалним процесом. Другим речима, постоје аргументи за, али и аргументи против децентрализације.

Као аргументи у корист децентрализације могу се навести: могућност значајнијег учешћа грађана у доношењу одлука и повећана мотивација и ангажовање локалног становништва; смањивање броја сукоба са централним властима, интерних сукоба, као и повећана могућност регулације сукоба кроз њихову институционализацију; већа контрола „одоздо“ надлежних институција; повећање ефикасности у пружању услуга; бољи увид надлежних институција у проблеме и потребе које постоје на локалу; транспарентније трошење средстава и контрола тог трошења.

Низ аргумената против децентрализације није краћи: повећање регионалних разлика и занемаривање интереса друштва као целине; недостатак кадрова на регионалном и локалном нивоу; већа могућности корупције на нижим нивоима власти; могућност појаве нових сукоба и подстицање сепаратизма; различити нивои власти, укључујући и централне, могу одговорност пребацити једни на друге; опасност од дуплирања администрације и високих трошкова; одсуство осећаја за потребе развоја целине друштва код локалних елита.²

Одређени степен самоуправе сеоске локалне заједнице свакако представља облик децентрализације власти у чијем би

2 О односу централизације и децентрализације види: Хејвуд (2004) и Вујовић (2012).

се случају, осим на функционалне аргументе, могло позвати и на аргументе историјског карактера. Примећујемо и да један број аргумената против децентрализације није примењив на сеоске локалне заједнице (нпр. евентуално подстицање сепаратизма), али да о некима од њих свакако треба водити рачуна (потребе развоја целине друштва, административни капацитет, недостатак кадрова на локалном нивоу, дуплирање администрације и сл.). У делу који следи погледаћемо како је интеграција путем децентрализације спроведена у Републици Србији и какав је положај сеоских локалних заједница у односу на више нивое власти, посебно локалну самоуправу.

Србија: сеоске локалне заједнице као месне заједнице

Историјски гледано, у традиционалном српском друштву, сеоска локална заједница се као релативно аутономна целина појављивала кроз институције збора (сеоске скупштине) и кмета (сеоског старешине). Српска средњовековна држава је постепено потискивала сеоску самоуправу, али је ова, као друге не-државне установе, „оживела“ доласком Турака. Ово је била логична последица природе турског феудализма, који није настојао да у потпуности регулише живот покорених народа (Митровић, 1998). Модерна српска држава је својим бирократским карактером наново потискивала сеоску самоуправу: док је још 1832. свако село имало своју општину, године 1866. локална самоуправа већ повезује у заједницу више села и засеока. Након Другог светског рата, у социјалистичкој Југославији, месни сеоски одбори, чији су чланови бирали на основу општег, једнаког и непосредног изборног права и чији је мандат био две године, имали су унутар општина и срезова бројне надлежности, попут поправке, изградње и одржавања сеоских путева и мостова, одржавања објеката за снабдевање водом, одржавања и уређивања сеоских гробаља, чувања сеоских пашњака, снабдевања школа огревом, бриге о бирачким списковима, итд; доносили су свој статут и имали

буџете у оквирима буџета виших органа власти. Њихов рад је регулисан посебним законом, Општим законом о народним одборима (Костић, 1975; Вујадиновић, 2010).

Најзад, последњих су се деценија унутар општина као већих самоуправних ентитета као облик исказивања целине сеоске локалне заједнице усталиле месне заједнице. Тако Устав Социјалистичке Републике Србије из 1963. године говори о месним заједницама као о „самоуправним заједницама грађана сеоских и градских насеља“, а Устав СФР Југославије из 1974. проглашава их обавезним обликом организовања у насељеним местима. Устав Републике Србије донет 1990. и закони о локалној самоуправи израђени и усвојени на основу овог устава (1991, 1999) нису ништа битније променили у положају месних заједница (Вујадиновић, 2010).

Устав Републике Србије (2006), у члану 12, утврђује да је државна власт ограничена правом грађана на покрајинску и локалну самоуправу, при чему се под локалном самоуправом подразумевају општине и градови. Република Србија „уређује и обезбеђује“ територијалну организацију и систем локалне самоуправе (чл. 97). У делу у којем се говори о организацији и надлежности локалне самоуправе (чл. 188-193) не спомиње се могућност унутрашње децентрализације општина, али се она ни не забрањује. Ова се материја регулише Законом о локалној самоуправи (2007), у којем се (чл. 8) каже да: „Ради задовољавања општих, заједничких и свакодневних потреба становништва на одређеном подручју, јединице локалне самоуправе могу да образују месне заједнице или друге облике месне самоуправе, у складу са законом и статутом“. Из овога произилази да су јединице локалне самоуправе у потпуности власне да оснивају и регулишу рад месних самоуправа, као и да питања решавају у свом најважнијем правном акту, статуту, што се и потврђује у члану 11.

Глава четврта овог Закона (чл. 72-77) посвећена је у целини месној самоуправи. Закон предвиђа да се у селима обавезно оснивају месне заједнице (или неки други облици месне

самоуправе),³ док у градовима то није обавезно, али је могуће (кварт, четврт, рејон и сл.); важна је и одредба да се месна заједница може оснивати и за два или више села. О оснивању (и укидању) јединица месне самоуправе одлучује Скупштина општине, након прибављања мишљења грађана, већином од укупног броја одборника. Месна самоуправа доноси свој акт, у складу са статутом локалне самоуправе и одлуком о оснивању; у њему се утврђују послови које врши, органи и поступак избора, организација и рад органа, као и начин одлучивања и друга питања од значаја за рад месне самоуправе.⁴ Средства за рад месних самоуправа обезбеђују се из општинског буџета, самодоприносом, из донација и прихода које месна самоуправа оствари својом активношћу; финансијски план месне самоуправе мора добити сагласност од надлежног органа локалне самоуправе. Скупштина локалне самоуправе може одређене послове поверити на вршење месним самоуправама (свим или само појединим), а рад општинске и градске управе може бити организован и у месним самоуправама (посебно када је реч о остваривању права грађана).

Последње наведено у ствари представља облик деконцентрације власти и има посебан значај за становнике сеоских локалних заједница, који више не морају да „за сваку ситницу“ путују у општинско средиште, већ своје послове могу обавити у испоставама локалне управе у свом селу.

Одредба Закона о локалној самоуправи, према којој је оснивање месних самоуправа у селима обавезно, заснована је не само на традицији сеоске самоуправе у Србији, већ и на чињеници да су српске јединице локалне самоуправе међу највећима у Европи: просечна општина има више од 50.000 становника, на око 610 квадратних километара. У Србији постоји око 4.000 месних заједница, а неки их градови имају

3 Претходни Закон о локалној самоуправи (2002) такође јеостављао много простора за различите облике месне самоуправе, али се, осим месних заједница, други облици нису у пракси појављивали (Михајловић и др, 2006: 20).

4 Месне заједнице су правна лица, али се не уписују ни у један регистар (Вујадиновић, 2010: 28).

и више десетина.⁵ На пример, Лесковац, град са преко 150.000 становника, има 144 насељена места и 137 месних заједница (Васиљевић, 2008: 191).

Оно што је заједничко свим фазама постојања наше сеоске локалне заједнице јесте подређеност вишим облицима друштвеног организовања. Данас су оне подређене локалним самоуправама (општина, град). У прилично слободним законским оквирима, локалне самоуправе у Србији оснивају и укидају месне самоуправе, регулишу њихов рад, финансирају их из сопствених буџета, потврђујући и непрестано обнављајући потпуну интеграцију локалних заједница. Либералност законских оквира у случају уређивања месне самоуправе није, међутим, водила некаквом богатству институционалних облика. Напротив, у пракси налазимо приличну униформност. Разумљиво је да има оних који за овом „пропуштеном приликом“ жале, вероватно из угла проучавалаца правног система (Васиљевић, 2008), али за социолога ова униформност не представља само неку врсту инерције (у односу на доба социјалистичког система), већ и веома значајан показатељ интеграције (посебно сеоских) локалних заједница у модерно друштво које, познато је, поједностављује и уједначава институционалне облике у овој сфери друштвеног живота. Коначно, из социолошког угла могло би се поставити и следеће питање: који би то интерес (јер право то не чини) усмерио локалне политичке елите на „маштовитост“ при формирању институционалних облика месне самоуправе? Постојећи правни статус месне самоуправе, укључући и чињеницу да она није уставна категорија, њену судбину практично ставља у руке локалних политичких елита, које су у (правно потврђеној) ситуацији да поступају готово потпуно по својој вољи, како у сфери финансија, тако и када је реч о најважнијим одлукама око формирања органа власти и сл.⁶ Другим речима, воља ло-

5 Поуздани подаци о броју месних заједница у Републици Србији не постоје, па се тако могу наћи и другачије процене, нпр. да је месних заједница око 3.000 (Вујадиновић, 2010: 28).

6 Изражену зависност месних заједница од локалне самоуправе истиче и Ђорђевић (2009).

калних (општинских и/или градских) политичких елита није у овој сфери много ограничена правом, што не остаје без последица по положај сеоских локалних заједница. Тај је положај неповољнији од положаја месних заједница у градовима, због чињенице да су због тога што је град седиште не само органа локалне власти, него и свих локалних јавних предузећа. Ово резултира већом пристипачношћу јавних служби и услуга јавних предузећа становницима града. Градске месне заједнице су често у ситуацији да велики број својих комуналних проблема решавају у склопу решавања комуналних проблема града као целине: уколико се, на пример, сређује центар града (што редовно тражи велика средства), месне заједнице на тој и околној територији “успут” реше и неке своје инфраструктурне проблем. Такође, сеоске месне заједнице су често у прилици да се саме брину о локалном гробљу, водоводу и сл, док у граду то углавном чине јавна комунална предузећа.

Након слома социјалистичког система и распада СФР Југославије, све новонастале државе предвиделе су могућу децентрализацију општина као локалних самоуправа, при чему се негде задржава назив месна заједница, а негде уводе и неки нови називи. У Словенији, општине могу да изврше поделу на уже делове који се називају месне, сеоске или квартне заједнице, али на то нису обавезне; иницијатива за формирање оваквих заједнице може доћи и од одређеног броја грађана. Орган ужег дела општине је Веће, кога бирају сви становници тог дела општине са бирачким правом и сталним боравком; надлежност Већа одређује се статутом општине (Плоштајнер, 2008). Хрватски закон дозвољава градовима и општинама да део својих надлежности пренесу на месну самоуправу (месни одбори, градске четврти, градски котари). Месне самоуправе су правна лица, имају засебне рачуне и њихова су тела бирана на изборима. Међутим, градске и општинске власти (са изузетком Града Загреба, у којем градске четврти располажу значајним средствима) нису склоне да месним самоуправама поверавају значајније послове (Копажич-Шкрлец, 2008). Надзор над законитошћу рада органа месне самоуправе врши погла-

варство (извршни орган власти у општини, граду или жупанији), које може да распусти те органе уколико они учестало крше статут локалне самоуправе, правила рада месне самоуправе, или не извршавају послове које им је поверила локална самоуправа (Вујадиновић, 2010). У Федерацији БиХ месне заједнице су обавезне, док у је Републици Српској општинама остављено да саме процене да ли су им месне заједнице потребне или нису. С обзиром на то да су се месне заједнице у социјалистичком периоду показале као корисне институције, али и институције на које се становништво навикло, оне се ретко укидају (Злокапа, 2008). Занимљиво је да у Федерацији Бих постоји и могућност оснивања месних подручја, уколико су месне заједнице сувише велике. Грађани месних подручја имају извесну самосталност у разматрању и решавању питања на територији подручја, али су и обавезни да учествују у раду месне заједнице као целине (Вујадиновић, 2010). Устав Републике Македоније предвиђа могућност оснивања месних самоуправа. Закон о локалној самоуправи у посебној глави разрађује уставну одредбу и предвиђа да се у градским срединама могу оснивати урбане заједнице, а у сеоским месне заједнице; подручја на којима се организују месне заједнице су границе катастарских опшина. Урбане и месне заједнице бирају своје скупштине, а скупштине председника, са мандатом од четири године. Правни статус месних самоуправа, којих у Македонији има око 2.000, није у потпуности решен, а општине углавном нису склоне да своје надлежности преносе на месне самоуправе (Ангелов, 2008).

Видимо да су месне самоуправе (укључујући ту и самоуправе у сеоским локалним заједницама) у свим друштвима насталим након распада СФР Југославије, а не само у Србији, готово у потпуности подређене органима власти локалне самоуправе.⁷ Свуда је на делу интеграција путем децентрализације, али на начин да у том процесу месне самоуправе постају (остају) зависне од (слабо ограничене) воље локалних политичких елита. Те елите, како кажу горе наведени ауто-

7 Мање варијације не мењају суштину овог друштвеног односа.

ри, „нису склоне“ (а зашто би и биле?) да своје надлежности преносе на месне самоуправе. Зато можемо претпоставити да се положај локалних сеоских заједница у друштвима насталим након распада СФРЈ много не разликује, тј. да оне остају подређене урбаним центрима друштвене моћи.

Метод

Циљ истраживања био је да се установи на који је начин извршена децентрализација једне локалне самоуправе и какав је положај сеоских локалних заједница. У настојању да што адекватније одговоримо на постављени циљ одабрали смо метод случаја, с обзиром на то да се он сматра најпогоднијим за истраживање мало истраживаних (релативно запостављених) проблема.⁸ Осим тога, сматрамо да овај метод најбоље подржава конкретан проблем ка коме смо усмерени.

У одабиру конкретне локалне самоуправе и села одлучили смо се за Сомбор, град средње величине и Кљајићево као највеће село на територији овог града. Град Сомбор, са 85.903 становника, смештен је на северозападу Србије, док се село Кљајићево, које заједно са салашима Јагњево чини једну од месних заједница, налази 13 километара југоисточно од Сомбора и има, према резултатима најновијег Пописа становништва, 5045 становника.⁹ Пошли смо од претпоставке да ће једно велико село, уз то са становништвом истог завичајног

8 У литератури посвећеној овом методу наглашава се да је он посебно погодан за проучавање нових подручја процеса друштвених промена и да може бити кориштен када су као циљеви постављени дескрипција, тестирање неке теорије и генерисање теорије (Eisenhardt, 1989: 535, 548). Један од најбољих познавалаца метода случаја, Роберт К. Јин, истиче да је наречени метод погодан када се: (1) у истраживања постављају питања „како“ и „зашто“ неки процес делује; (2) када истраживач нема контролу над догађајима које истражује; (3) када се истражује некаква савремена појава у реалном друштвеном контексту (Yin, 2009: 2-8). У односу на циљеве истраживања, студије случаја могу бити експлаторне, дескриптивне и експланаторне, са тиме да је метод случаја посебно погодан када је потребна „дубинска“ дескрипција неке друштвене појаве (Yin, 1981: 59; Yin, 2009: 4).

9 Преузето из: Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011. године. Први резултати. Београд: Републички завод за статистику.

порекла, имати израженију потребу за самоуправом, односно да његова месна самоуправа буде садржајнија.

Подаци су прикупљани у току 2013. године, а извори података били су званична статистика, правни документи Града Сомбора и Месне заједнице Кљајићево, интернет извори, дневна штампа, као и три полуструктурирана интервјуа обављена са једним чланом Савета МЗ Кљајићево, једним чланом Градског већа и једним правником из Градске управе.

Правни оквир месне самоуправе: пример села Кљајићево

Званичних података о месним заједницама веома је мало, а мало је и истраживања (Вујадиновић, 2010; Михајловић и др, 2006).¹⁰ Зато ћемо се, као и до сада у овом раду, ослонити на изворе који су лако доступни (а тиме и проверљиви) и чија поузданост, у смислу њиховог порекла, није спорна. Реч је о правним актима, које свакако представљају вредан извор података за социологију. Они не само што су резултат врло сложеног друштвеног деловања многобројних актера, индивидуалних и колективних, већ представљају и део нормативног система друштва и то онога који у модерним друштвима има велики значај (права). Наравно, не треба заборавити ни њихова ограничења: прво, они нам говоре само о формалној страни друштвених односа, а не и о неформалној; друго, нормативно и стварно не смеју се поистоветити.

У даљем тексту ћемо анализирати садржај следећих званичних докумената (правних аката) Града Сомбора који

10 У првој од наведених студија (Вујадиновић, 2010) реч је о правним аспектима постојања и рада месних заједница у Србији. Она садржи историјски преглед, компаративни поглед (месна самоуправа у Републици Хрватској и БиХ), идентификацију проблема и препоруке за измене закона. Друга студија (Михајловић и др, 2006), чији је поднаслов Водич кроз месну самоуправу у Србији, за предмет такође има анализу нормативног оквира месне самоуправе, али и представљање и анализу резултата истраживања јавног мишљења под називом „Подизање капацитета месних самоуправа“, које је на репрезентативном узорку 1152 пунолетна грађанина Србије спровео Центар за слободне изборе и демократију (ЦеСид) од 25. до 31. јануара 2006. године.

се тичу месних самоуправа, као и документа о устројству МЗ „Кљајићево“: Статута Града Сомбора, Одлуке о месним заједницама на територији Града Сомбора, Одлуке о буџету Града Сомбора за 2012. годину и Статута МЗ „Кљајићево“. Први документ утемељује постојање месних заједница, други детаљно разрађује одредбе статута које се тичу месних заједница, док нам трећи показује како се месне заједнице финансирају; четврти представља највиши акт саме месне заједнице, који је креација њеног органа (савета).

Статут Града Сомбора (2008), као најважнији правни акт локалне самоуправе, садржи не мали број чланова које се тичу месних самоуправа. Већина тих чланова следи Закон о локалној самоуправи или представља разраду његових одредби.¹¹

Шесто поглавље Статута Града у целини је посвећено месној самоуправи (чланови 92-96). Осим што се у њему понављају одредбе из Закона о локалној самоуправи које се тичу месне самоуправе (укључујући ту и могућност обављања послова градске управе на територима месних заједница, тј. деконцентрацију власти), поименично се наводе двадесет две месне заједнице које се образују на територији Града, од којих су 15 сеоске.¹²

11 Тако се у члану 16. наводи могућност да град део послова из своје надлежности повери другим организацијама, међу којима су и месне заједнице. Градоначелник може да именује посебног помоћника за месну самоуправу (члан 71), а у месним заједницама Скупштина Града може образовати мировна већа, зарад мирног решавања спорова (члан 91). Члан 19. говори о самодоприносу и каже да се он може увести за целокупну територију града, али и за поједине његове делове; за увођење самодоприноса неопходно је непосредно, тајно и лично изјашњавање грађана, тј. референдум, који расписује Скупштина Града (члан 38). О расписивању референдума, као и о оснивању и укидању месних заједница, Скупштина Града одлучује већином од укупног броја одборника (члан 39), а за део града може га расписати само ако то тражи најмање 10% бирача са дела територије града за коју се тражи референдум (члан 87). Осим у институцији референдума, непосредна демократија присутна је и кроз збор грађана, који се може сазвати за месну заједницу, део месне заједнице, али и за насеље и део насеља; збор могу сазвати председник савета месне заједнице и/или градоначелник; иницијатива може доћи од стране сваког грађанина чији предлог подржи најмање 30 грађана, затим од савета месне заједнице, најмање једне трећине одборника, градског већа, чак и од удружења грађана (члан 82). Одредбе о референдуму и збору грађана представљају разраду чланова 67-70 Закона о локалној самоуправи (2007).

12 Из одредби које ближе одређују подручја која обухватају поједине МЗ видимо

На основу Статута, Скупштина Града је донела посебну Одлуку о месним заједницама (2010), са укупно 51. чланом, распоређеним у девет поглавља. Месне заједнице су правна лица, која имају пословне рачуне у оквиру рачуна трезора Града; свака МЗ доноси свој статут, има имовину и може, са другим МЗ формирати заједничке органе и службе, у склопу међусобне сарадње.

У Одлуци се наводе и послови које обавља месна заједница: подстиче, обједињава и доставља надлежним органима, јавним предузећима и установама иницијативе грађана за решавање питања од њиховог заједничког интереса; предлаже мере у области простоног и урбанистичког планирања и уређења месне заједнице; учествује у изградњи јавних објеката и путева, када су јавна предузећа инвеститори тих објеката; организује изградњу комуналних објеката када јавна предузећа нису инвеститори тих објеката; сарађује на одржавању комуналних објеката и путева и у обављању комуналних делатности које је град поверио јавним предузећима и другим предузећима и предузетницима; обезбеђује просторне и организационе услове за културно-уметничке активности грађана; у сарадњи са органима града стара се о стварању услова за рад предшколске установе, основне школе и других облика васпитно-образовног рада са децом; учествује у обезбеђивању просторних, финансијских и организационих услова за спорт и рекреацију; сарађује са здравственим и ветеринарским установама и организацијама на стварању услова за примарну здравствену заштиту и ветеринарску заштиту; организује по потреби разне облике хуманитарне помоћи на

да ни све градске МЗ нису, у друштвеном смислу, искључиво градске, јер њих (од укупно седам) садрже и делове руралних насеља, салаша (изузеци су МЗ „Венац“, која обухвата ужи центар града и МЗ „Нова Селенча“): МЗ „Црвенка“ (Обзир, Билић, Милчић, Ранчево и Шапоње), МЗ „Млаке“ (Ленија, Градина и Радојевићи), МЗ „Селенча“ (Чичови, Лугово и Жарковац), МЗ „Стара Селенча“ (Централа и Буковац) и МЗ „Горња Варош“ (Шикара, Козара и Ненадић). Сеоске месне заједнице поклапају се (у већини случајева) са истоименим катастарским општинама: МЗ „Алекса Шантић“, МЗ „Бачки Брег“, МЗ „Бачки Монштор“, МЗ „Бездан“, МЗ „Чонопља“, МЗ „Дорослово“, МЗ „Гаково“, МЗ „Кљајићево“, МЗ „Колут“, МЗ „Растина“, МЗ „Риђица“, МЗ „Стапар“, МЗ „Светозар Милетић“, МЗ „Телечка“ и МЗ „Станишић“.

свом подручју; стара се о заштити од елементарних непогода и организованом отклањању или ублажавању последица; стара се о реализацији уведеног самодоприноса и увођењу новог; уређује коришћења пашњака и утрина који су враћени селима на коришћење; стара се о имовини месне заједнице, њеном очувању и располагању; организује мировно веће, комисију за накнаду штете и друге специфичне облике самопомоћи становништва; сарађује са удружењима грађана и невладиним организацијама у питањима која су од интереса за становнике месне заједнице; сарађује са органима града, државним органима, јавним предузећима и установама. На предлог или уз сагласност месне заједнице, скупштина града може на сеоске месне заједнице пренети обављање неких комуналних делатности.

Последња наведена одреба има посебан значај, јер додаје нове надлежности сеоским месним заједницама, при чему опредељивање средства за њихово извршење заправо остаје у рукама локалне политичке елите. Тако се може десити да се положај сеоских месних заједница (имајући ту у виду и ограничене кадровске и административне капацитете) чак и отежа, уместо да буде олакшан.

Савет, као представничко тело грађана месне заједнице, има следеће надлежности: доноси статут месне заједнице; доноси опште и посебне акте; доноси програм рада и финансијски план; подноси извештај о раду и завршни рачун; одлучује о начину коришћења и управљања непокретностима на којима има право својине; покреће иницијативу за увођење месног самодоприноса; врши надзор над спровођењем програма реализације уведеног самодоприноса; покреће иницијативу за доношење нових или измену постојећих прописа града; сарађује са удружењима грађана и невладиним организацијама у питањима која су од интереса за грађане месне заједнице; стара се о спровођењу референдума који се организује за територију града, за делове града, месну заједницу или делове месне заједнице; именује свог представника на свим зборовима грађана, извршава одлуке и спроводи закључке зборо-

ва грађана и расправља о предлозима одлука зборовна грађана; усваја једногодишњи извештај о раду; образује комисије, мировна већа, одборе и друга радна тела ради задовољавања заједничких потреба грађана; утврђује престанак мандата члану Савета месне заједнице; утврђује предлог и подноси иницијативу за утврђивање и промену назива улица, тргова и других делова насељеног места; стара се о вршењу послова које месној заједници повери град. Број чланова савета МЗ утврђује се статутом МЗ, а избори за чланове савета врше се на основу Статута града, Статута МЗ и Одлуке о месним заједницама. Члан савета не може у исто време бити запослен у МЗ, а председник и заменик председника бирају се из редова чланова савета. Савет може да оформи и Извршни одбор и сва питања која се њега тичу решити статутом. Стручно-административним пословима руководи секретар МЗ, а може се образовати и посебна стручна служба.

Без обзира на веома дуг списак послова које обавља месна заједница и не много краћи списак надлежности савета, стварна овлашћења месне самоуправе уопште нису велика, пошто она углавном „подстиче“, „обједињава“, „доставља надлежним органима и установама“, „предлаже мере“, „учествује“, „сарађује“, „обезбеђује“ и сл, а мало шта „уређује“, тј. о мало чему одлучује. Све важне одлуке, о референдуму, о запосленима и др, заправо доносе органи власти Града, било да је у питању скупштина, градоначелник или градско веће. Произилази да су месне заједнице у доброј мери само „сервис“ локалне самоуправе, што је сасвим логично с обзиром на међусобне односе прописане Законом о локалној самоуправи.

Савет се бира сваке четири године, са тиме да их распишује председник Скупштине града, а спроводи изборна комисија коју именује савет МЗ. Члана савета може предложити најмање 30 грађана са пребивалиштем на територији месне заједнице; сваки грађанин може предложити само једног кандидата. Као предлагачи кандидата за чланове савета не спомињу се политичке странке, али се оне, као организоване групе у политичком животу, ипак редовно појављују међу

предлагачима. Додуше, оне наступају донекле „камуфлирање“, под називом неке од „група грађана“. С обзиром на то да страначки статuti, по правилу, унутарстраначку власт (као институционализовану моћ) на локалном нивоу смештају у општинске/градске одборе, то у пракси значи да су чланови савета МЗ редовно „страначки људи“.

У Одлуци се, даље, посебно прецизирају средства која Град из свог буџета обезбеђује месним заједницама: средства за плате, социјалне доприносе и лична примања запослених; материјални трошкови за функционисање месне заједнице; средства за обављање послова које је Град поверио месној заједници; средства за суфинансирање програма самодоприноса; средства за суфинансирање програма изградње комуналне инфраструктуре у коме грађани учествују са најмање 10% средстава. Овде не улазе средства која Град обезбеђује за капитална улагања у уређење комуналног земљишта. Савет је дужан да сваке године Градском већу и Скупштини достави извештај о свом раду и извештај о трошењу средстава која им је Град пренео.

Месне заједнице се, дакле, на доминантан начин финансирају из градског буџета, јер се из тог извора обезбеђују основе њиховог функционисања (плате и доприноси, материјални трошкови); зато обавезу савета да сваке године градским органима подноси извештај о утрошеним средствима треба разумети као логичну последицу финансијске несамосталности. Та финансијска несамосталност посебно погађа сеоске месне заједнице, нарочито у одсуству сеоског самодоприноса. Некада редовна појава, сеоски су самодоприноси данас много ређи, што представља индикатор за нарушени социјални капитал (у облику општег поверења – *general trust*), али и последицу измењене друштвене структуре (отежана могућност наплате самодоприноса од запослених у приватним предузећима и сл.).

Статут МЗ „Кљајићево“ (2011) има 45 чланова и садржи се, у највећој мери, у понављању одредби Статута Града Сомбора које се тичу месне самоуправе, као и одредби Одлуке о мес-

ним заједницама: одређивање територије месне заједнице, послови које обавља месна заједница, надлежности савета, непосредно учешће грађана, финансирање месне заједнице и сл.

Питања која Статут МЗ уређује делимично самостално веома је мало и овде ћемо их у потпуности набројати:

- Предвиђа се да Савет МЗ „Кљајићево“ има 11 чланова;
- Статутом се детаљније уређује рад изборне комисије за избор чланова савета; Савет именује изборну комисију (ако то не учини, именује је председник Скупштине града), а ова обавља све радње везане за изборе, укључујући ту и оснивање бирачких одбора; другостепени орган надлежан за жалбе је градска изборна комисија.

- Савет доноси посебну одлуку о изборним јединицама, као и броју чланова Савета који се бира у одређеној изборној јединици;

- Уређује се начин рада самог Савета: седнице савета сазивају се најмање једном у четири месеца, а сазива их председник, који то може учинити и на захтев најмање једне трећине од укупног броја чланова савета, или на захтев најмање десет грађана са правом гласа. Кворум за рад и одлучивање чини већина од укупног броја чланова савета, а одлучује се такође већином од укупног броја чланова; Савет доноси и Правилник о сопственом раду;

- Јавност рада Савета обезбеђује се објављивањем свих одлука на огласној табли и на веб сајту, затим објављивањем годишњег билтена, правом присуства овлашћених представника подносилаца представки (правних лица, предузетника, удружења грађана и појединаца) на седницама Савета, као и позивањем дописника „Сомборских Новина“ на седнице Савета.

Усмереност Статута МЗ „Кљајићево“ на више правне акте, тј. на Статут Града Сомбора не сведочи само о поштовању хијерархије правних аката, него и о интеграцији месне самоуправе. Наиме, њена слобода у креирању њеног највишег акта веома је ограничена и тај акт се (нежно) усмерава ка одлукама виших органа власти (града, државе). Ваља истаћи да је и

у сопственом формирању МЗ „Кљајићево“ у подређеном положају, јер чак и изборну комисију могу формирати органи Града.

Финансијска зависност од градског буџета видљива је и из Одлуке о буџету града Сомбора за 2012 годину (2011), из које сазнајемо да се две трећине средстава потребних за рад МЗ „Кљајићево“ обезбеђује из буџета Града, док само једна трећина долази из сопствених извора ове месне заједнице; та је чињеница још уочљивија када се има у виду да овде нису убројана средства која Град предвиђа за инвестиције у комуналну инфраструктуру овог села. Премда је Савет МЗ тај који доноси одлуку о пријему и престанку радног односа секретара МЗ и других запослених у МЗ, повећање броја запослених није могуће без сагласности Градоначелника града Сомбора (члан 8. Статута МЗ „Кљајићево“). Дакле, ни по питању запошљавања потребног особља месна заједница није самостална.

Анализа докумената у одабраном примеру нам потврђује да се, у случају сеоских месних самоуправа у Србији, процеси друштвене интеграције (у правно-политчком смислу) и децентрализације поклапају. МЗ „Кљајићево“, као месна самоуправа, у потпуности је уклопљена у оквире локалне самоуправе (Град Сомбор) и државе (Република Србија), што значи да ова сеоска локална заједница више не стоји „изван“ или „поред“ друштвене целине, већ је у потпуности у њу интегрисана. Сеоска локална заједница постаје месна самоуправа, а сељаци – грађани. При томе, међутим, ова је интеграција путем децентрализације изведена тако да сеоска локална заједница бива на сваки начин зависна и подређена органима локалне самоуправе, тј. локалној политичкој елити. Све важне одлуке, укључујући и оне финансијског карактера, доносе се изван самог села.

Интеграција путем децентрализације у форми месних самоуправа нема само правни карактер, него нужно и политички, што потврђује и податак да је за изборе за Савет МЗ „Кљајићево“ у пролеће 2012. било пријављено чак 15 (!) листа, са укупно 70 кандидата за 11 чланова Савета (Седамдесет

кандидата у Кљајићево, 2012).¹³ На изборе који су одржани 4. марта 2012. године изашло је 1948 бирача, од укупно 4 649 уписаних, што укупно чини 41,9%. Највише места у Савету освојиле су листе „Наше село - наша обавеза“ (пет) и „Идемо даље - можемо боље“ (четири), док су преостала два места припала листи „Сачувајмо село за бољу будућност“ (Кљајићево као модел за „велике“ изборе?! 2012; Резултати гласања за савет МЗ Кљајићево, 2012).¹⁴ Премда из њихових назива то није видљиво, иза већег броја ових листа стајале су политичке странке.¹⁵ Изборна кампања је вођена на уобичајен начин, као да су у питању било који други избори, парламентарни или локални. То не би било могуће без страначке организације на нивоу сеоске локалне заједнице, чиме се потврђује да „политички крвоток“ модерног друштва функционише и у његовим најситнијим „капиларима“. Уколико ово имамо на уму, са правом бисмо могли поставити следеће питање: да ли је политика у руралним друштвима задобила у потпуности модерни карактер (са политичким странкама као главним актерима), или се, с обзиром на то да село, без обзира на крупне промене које је доживело, није престало да буде „друштво међусобног познавања“ (Мендрас), још увек може говорити о присутности традиционалног обрасца сеоске политике, заснованог на угледним појединцима? За одговор на ово питање било би

13 У питању су биле следеће листе: „За напредно Кљајићево“, „Наше село – наша обавеза“, „За бољу будућност“, „Кљајићево за све“, „За бољитак села“, „Сачувајмо село за бољу будућност“, „За лепше село“, „За боље Кљајићево“, „УВВ Висови“, „Идемо даље – можемо боље“, „Радикалне промене“, „За напредну омладину“, „За јединство и боље Кљајићево“, „За бољи живот пензионера“ и „ППП Кљајићево – бивши радници, пензионери и кооперанти“.

14 Да случај избора за Савет МЗ „Кљајићево“ нипошто није усамљен, сведочи и вест из „Вечерњих Новости“ о изборима у десет (претежно руралних) месних заједница у општини Стара Пазова, где се за 135 места у саветима пријавило чак 786 кандидата на 47 изборних листа (Битка за сеоског кмета, 2013).

15 Тако је листа „Наше село – наша обавеза“ у ствари представљала Српски покрет обнове (СПО), листа „Идемо даље – можемо боље“ коалицију Демократске странке Србије (ДСС) и Демократске странке (ДС), листа „Сачувајмо село за бољу будућност“ Социјалистичку партију Србије (СПС), док су листе „За напредно Кљајићево“ и „Радикалне промене“ заправо чинили чланови Српске напредне странке (СНС) и Српске радикалне странке (СРС).

неопходно посебно социолошко истраживање. Истраживање спроведено у једној другој бившој социјалистичкој земљи открило је да је значај локалних елита и локалних лидера у развоју руралних локалних заједница још увек врло велики (*Local Governance and Civic Engagement in Rural Russia*, 2007: 68).

Друштвена интеграција као недовршен процес

Подаци наведени у претходном пасусу као да противрече налазима из једног од претходних истраживања, према којем чак 63% испитаника није уопште обавештено о раду савета своје МЗ, а да је додатних 24% само делимично обавештено; скоро четири петине испитаника (78%) није, ни на начин, активно у раду своје МЗ, а само 23% је учествовало у изборима за савет МЗ. Ауторе студије из које преузимамо ове податке изненадила је и чињеница да испитаници више поверења имају у скупштину општине, него у савет МЗ, као и да више верују председнику општине, него председнику савета МЗ (Михајловић и др, 2006: 29-32, 41). Ако је судити на основу случаја Кљајићева, ствари су се за само шест година значајно промениле, јер је број кандидата за савет био велики, док се излазност на изборе скоро удвостручила. Ипак, ствар није баш тако једноставна као што изгледа. Наиме, обавеза сваког кандидата за савет МЗ у Кљајићеву била је да сакупи 30 потписа грађана који подржавају његову кандидатуру. С обзиром на то да је укупно било 70 кандидата, излази да су они прикупили укупно 2100 потписа. На изборе је, међутим, изашло 1948 бирача, што је за 152 мање од броја потписа! Дакле, на изборе нису изашли ни сви они који су својим потписима подржали кандидате, а камоли остали бирачи: листа и кандидата није мањкало, али је мањкало гласача!¹⁶ Како социолошки

16 Наведене чињенице занимљиво би било анализирати и у светлу налаза Џ. Касарда и М. Јановица, према којима везаност за локалну заједницу (community attachment) зависи превасходно од дужине боравка у одређеној локалној заједници, а не од броја становника и густине насељености (Kasarda and Janovic, 1974). За то би, наравно, били потребни додатни подаци.

протумачити ове појаве? Мишљења смо да, барем делимично, одговор лежи у чињеници да је, у овом случају, интеграција спроведена „одозго“, актима државне власти. Тиме је нормативни оквир функционисања локалних заједница практично наметнут, па је могуће да се он доживљава као нешто „страно“, нешто што није изворна воља самих становника. Овоме доприноси и завистан положај сеоске локалне заједнице у односу на локалну самоуправу, финансијски и сваки други. То значи да правно-политичка интеграција не сме бити поистовећена са друштвеном интеграцијом као таквом, те да се она мора посматрати повезано са другим аспектима друштвене интеграције (економским и културним). Другим речима, за постизање друштвене интеграције у смислу органске солидарности (Durkheim), потребно је нешто више од формалне интеграције сеоске локалне заједнице у правно-политички систем модерног друштва. Останак на нивоу правно-политичке интеграције може утицати на одржавање, а можда и продубљивање јаза између урбаног и руралног друштвеног света.

Литература

- Ангелов, Горан (2008). Трећи талас реформе локалне самоуправе. Локална самоуправа у Македонији, у: Модели организације локалне самоуправе, ур. Здравко Злокапа и Душан Дамјановић. Београд: ПАЛГО центар.
- Битка за сеоског кмета (2013). „Вечерње Новости“, 25.05.2013, стр. 25.
- Васиљевић, Душан (2008). Нови законски оквир за локалну самоуправу у Србији. Локална самоуправа у Србији, у: Модели организације локалне самоуправе, ур. Здравко Злокапа и Душан Дамјановић. Београд: ПАЛГО центар.
- Вратуша-Жуњић, Вера (2007). Интеграција, Социолошки речник, прир. Аљоша Мимица и Марија Богдановић. Београд: Завод за уџбенике.
- Вујадиновић, Алекса (2010). Анализа система месне самоуправе. Ужи-

- це: Стална конференција градова и општина.
- Вујовић, Сретен (2012). Локални, глокални, предузетнички и социоеколошки аспекти савременог града. *Социологија* 54(1): 105-122.
- Ђорђевић, Снежана (2009). Организација, нивои власти и надлежности – компаративна искуства, у: Београд. Демократска метропола, прир. Вукашин Павловић и Славиша Орловић. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Центар за демократију Факултета политичких наука.
- Eisenhardt, M. Kathleen (1989). Building Theories from Case Study Research. *The Academy of Management Review* 14(4): 532-550.
- Закон о локалној самоуправи. 2007. <http://www.mrrls.gov.rs/sites/default/files/attachment/zakon_o_o_lokalnoj_samoupravi.pdf> Приступљено 8. маја 2013.
- Злокапа, Здравко (2008). Локална самоуправа у компликованој држави. Локална самоуправа у БиХ, у: Модели организације локалне самоуправе, ур. Здравко Злокапа и Душан Дамјановић. Београд: ПАЛГО центар.
- Kasarda, John D. and Janowitz, Morris (1974). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review* 39(3): 328-339.
- Кљајићево модел за „велике“ изборе?! (2012). <http://www.soinfo.org/vesti/vest/10197/2/Kljajicevo-model-za-velike-izbore>. Приступљено 8. маја 2013.
- Копажич-Шкрлец, Неда (2008). Од једностепене до вишестепене локалне самоуправе. Локална самоуправа у Хрватској, у: Модели организације локалне самоуправе, ур. Здравко Злокапа и Душан Дамјановић. Београд: ПАЛГО центар.
- Костић, Цветко (1975). Социологија села. Београд: Издавачко-информативни центар студената.
- Local Governance and Civic Engagement in Rural Russia* (2007). Moscow: The World Bank.
- Марјановић, Милош (2009). Социологија права. Нови Сад: Правни факултет, Центар за издавачку делатност.
- Мендрас, Хенри (1986). Сељачка друштва. Елементи за једну теорију сељаштва. Загреб: Глобус.
- Митровић, Милован (1998). Социологија села. Београд: Социолошко друштво Србије.
- Михајловић, Срећко и др. (2006). Корак ка грађанима: водич кроз месну самоуправу у Србији. Београд: Центар за слободне изборе и демократију.
- Одлука о буџету града Сомбора за 2012. годину (2011). Службени лист Града Сомбора бр. 12, година четврта. <<http://www.sombor.rs/media/files/sluzbeni-list-grada-sombora-IV-12.pdf>> Приступљено 8. маја 2013.
- Одлука о месним заједницама на територији Града Сомбора (2010). Службени лист Града Сомбора бр. 2, година трећа. <<http://www.sombor.rs/media/files/sluzbeni-list-grada-sombora-III-2.pdf>> Приступљено 8. маја 2013.
- Плоштајнер, Злата (2008). Мале општине: предности и недостаци.

- Локална самоуправа у Словенији, у: Модели организације локалне самоуправе, ур. Здравко Злокапа и Душан Дамјановић. Београд: ПАЛГО центар.
- Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011. године. Први резултати. Београд: Републички завод за статистику.
- Резултати гласања за савет МЗ Кљајићево (2012). <<http://www.soinfo.org/forumi/tema/8854/1/Rezultati-glasanja-za-savet-MZ-Kljajicevo>> Приступљено 8. маја 2013.
- Седамдесет кандидата у Кљајићеву (2012). <www.soinfo.org/%20E2%80%93%20Sombor%2024-7%20%20Vest%20-%20Sedamdeset%20kandidata%20u%20Kljajicevu!htm> Приступљено 8. маја 2013.
- Статут Града Сомбора (2008). <http://www.sombor.rs/media/files/Statut-2008/.pdf>. Приступљено 8. маја 2013.
- Статут МЗ „Кљајићево“ (2011). <<http://www.kljajicevo.com/statut.pdf>> Приступљено 8. маја 2013.
- Степић, Миломир (2012). Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ. Национални интерес, година VIII, 14(2): 9-39.
- Шљукић, Срђан (2009). Сељак и задруга у равници. Нови Сад: Mediterran publishing.
- Устав Републике Србије (2006).< http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Ustav_Srbije.pdf> Приступљено 8. маја 2013.
- Хејвуд, Ендрју (2004). Политика. Београд: Clío.
- Yin, K. Robert (1981). The Case Study Crisis: Some Answers. *Administrative Science Quarterly* 26(1): 58-65.
- Yin, K. Robert (2009). *Case Study Research. Fourth Edition*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.

SOCIAL INTEGRATION AND DECENTRALIZATION: RURAL LOCAL COMMUNITIES

Abstract: Integration of traditional peasant societies into modern societies has been and it is done by certain social institutions, and has got various aspects (economic, political, and cultural). In this paper the authors concentrate on a not so much investigated segment of this integration, namely on legal and political integration of rural local communities into a dominant normative system of a modern society. The first part of the paper deals with presentation and explanation of integration of rural local communities in the Republic of Serbia, which is done by the process of decentralization, with a comparative perspective. The second part contains a small case study (village of Kljajićevo, city of Sombor), which serves as an illustration of the processes mentioned. In the conclusion the authors discuss the possible directions of further research, and point out the limitation of legal and political integration of rural local communities.

Key words: *decentralization, local community, Republic of Serbia, rural local community, social integration.*

Sekularizam i laicizam u funkciji verske tolerancije

Sažetak: Religija je za većinu građana važan deo svakodnevnog života. Religija nosi potencijal uticaja koji ima svoje duboke korene bilo da mislimo o kulturi i tradiciji ili o ličnom doživljaju smisla života. Religijski pluralizam i teritorijalne podele izazov su političkim sistemima za održavanje mira. Koncept odvojenosti verskih institucija od države zagovara versku toleranciju koja podrazumeva slobodu savesti i veroispovesti i jednakost svih građana. Sociolozi religije sve više zauzimaju poziciju neutralnosti i prave otklon od teorije sekularizacije kojom se zagovarao kraj značaja religije u savremenom društvu. Revitalizacija religija u multikonfesionalnim društvima izazov je kako za nauku o religiji tako i za politiku svake države. Od laičke države se ne očekuje da bude "bezbožna", koncept "naučnog pogleda na svet" nije izdržao test realnosti. Od države se očekuje da bude odvojena od religija, da bude pravedna i da poštuje načela verske tolerancije.

Ključne reči: *sekularizam, laicizam, religija, društvo, država, verske slobode.*

Ovaj članak rezultat je rada na projektu „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu“ (179053), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

Sekularizam i laicizam, sličnosti i razlike

Izvorno značenje reči sekularan (lat. saeculum) ima neutralnu konotaciju kojim se označavale razlike između dve vrste crkvenih osoba. Termin «sekularni» postojao je u crkvenom zakoniku *Codex Juris Canonici* gde je označavao nečiji povratak spoljnjem svetu, izlazak iz samostanske zajednice. Reč je ukazivala na razliku između klera koji se iz sveta povuka i klera koji je ostao u svetu (Jakelić 2003: 62–63). *Sekularni* su bili sveštenici koji su živeli u “svetu” (duhovnik koji ne pripada nekom crkvenom redu) i *redovnički* koji su su svoj život podvrgli redovničkim pravilima. Sličnom procesu bio je podvrgnut termin laik (lat. laicus), koji je bio korišten za neuke kao suprotnost učenim klericima (Lopez Alonso 2008: 53). Negativno značenje u odnosu na crkvene institucije reč *sekularizacija* dobila je krajem XVIII i početkom XIX veka, u periodu stvaranja nacionalnih država kada svetovna vlast počinje da ograničava crkvena prava koja je do tada imala u političkom, ekonomskom i kulturnom životu (Jakelić 2003: 62–63).

Proces sekularizacije sve više je uzimao maha i, kako piše Dragoljub Đorđević (2007:508), sekularizacija je dugo predstavljala “najzad pronađenu mudrost sociologije”. On piše da se tvrdi da su se gotovo svi “očevi” sociologije složili oko sekularizacije, smatrajući propadanje značaja religije delom opšteg društvenog napretka, što znači da su Ogist Kont, Karl Marks, Emil Dirken i Maks Veber, otvoreno ili skriveno, ugradili ideju sekularizma u same temelje sociološke discipline.

Malkom Hamilton (2003: 17–29) piše da je među savremenim sociolozima trenutno najrasprostranjeniji stav neutralnosti prema religiji kojim se ne donosi sud o statusu religijskih tvrdnji. Tako se metodološki agnosticizam smatra pogodnijim metodološkom pristupom, jer ne obavezuje sociologa da presuđuje o istinitosti ili neistinitosti ubeđenja koja proučava. Posebno su značajna empirijska proučavanja religije koja su izazov i za vernike i za one koji to nisu. Zato je polazište od nulte hipoteze ono koje ne ugrađuje negativne stavove svojim očekivanjima u proces dolaženja do rezultata istraživanja. Međutim to ne znači da na stavove istraživa-

ča ne može da utiče otkriće da postoje određeni odnosi između religijskih uverenja i društvenih i psiholoških faktora. Odsustvo dogmatizam u savremenoj sociologiji religije ukazuje i na njenu veću moć uticaja da dovede i do promena.

Revitalizacija religije dovela je do brojnih promena. Mesto religije u društvu se premestilo s margine u sam centar povezujući se s nacionalnim identitetom i teritorijalnim podelama. Moć verskih zajednica i njenih predstavnika ugradila se u svakodnevni život i politiku. Pitanje odnosa crkve i države trebalo je ponovo promišljati i pronaći pravu meru kako u odnosu na dominantnu religiju u državi tako i na tradicionalno prisutne verske zajednice i nove religijske pokrete. Upotreba i zloupotreba medija uticala je na formiranje stavova i društvene odnose.

Govor o sekularizmu ne prestaje da se iznova pokreće na javnim skupovima i da se traži prava definicija pojmova kao i afektivna mera odnosa unutar tog značenja koja se ugrađuje u stavove. Radovan Bigović, u svom uvodnom obraćanju na konferenciji posvećenoj pitanju prisustva religije u javnom, političkom i društvenom sektoru, kaže: "Ovi pojmovi kao što su religija, sekularizam, laicizam, svi nekako misle da zajnu šta se pod tim pojmovima podrazumeva, ali upravo tu se skrivaju veliki nesporazumi, zato što se pod laicizmom može mnogo štošta podrazumevati, pod sekularizmom isto tako, pa i pod religijom. I veoma je važno tim pre što i danas još uvek u Evropi postoji, u manjoj ili većoj meri, zavisí od kog dela, određena napetost, da ne kažem sukobi na relaciji Crkve i verske zajednice, s jedne strane i tzv. civilno društvo, odnosno laičko i sekularno društvo, s druge strane" (Bigović, 2013: 13).

Dakle, ovaj spektar značenja reči *sekularizam* menjao se tokom vekova i poprimao različite konotacije, i uvek iznova postoji potreba da se o smislu i značenju ove reči promišlja, kako iz verskih krugova tako i iz sekularnog konteksta. Tako je bio motivisan za naučni rad posvećen ovoj temi Petar-Krešimir Hodžić kada je 2011. godine papa Benedikt XVI na zagrebačkom Hipodromu poručio hrvatskim obiteljima da budu hrabre i ne popuštaju sekulariziranom mentalitetu. Hodžić kaže da je *sekularizam* samo jedan pogled na svet, filozofija kao i svaka druga, pa time ne nuž-

no i ispravan prikaz stvarnosti, ali iza toga trenutno stoji najveća koncentracija ovozemaljske moći. Sekularizam je zapravo ishod akumuliran više od 500 godina prosvetiteljstva i pokreta reformacije (Hodžić 2012).

Tomas Lukman (1994: 80) piše da je razvoj reči *sekularizacija* imao skroman početak. Dok su se vodili pregovori za mir, pre više od 300 godina, sekularizacijom je označavana promena crkvene svojine koju su posedovali svetovnjaci. I tokom narednih skoro 200 godina ta reč ostala je u zaštićenom okviru kanonskog prava i istroje crkve. Tek u posthegelijanskoj eri počinje proces semantičke promene: "...termin *sekularizacija* treba da označava samo proces koji je doveo do povećane autonomije različitih segmenata socijalne strukture, do autonomije u odnosu na standarde koji su poreklom iz religijskog kosmosa" (Lukman 1994: 83).

Iako se reči sekularizam i laicizam koriste kao sinonimi, Jean Bauberot (Žan Bobero) predlaže da sekularizacija znači relativan i progresivan gubitak društvenih i individualnih povlastica koje su pripadale svetu religija u korist zajedničke kulture, dok laicizacija uključuje razmatranje mesta i društvene uloge religije na institucionalnom planu. Dakle, za društvo se može reći da je sekularno a za državu da je laička. Tako je preciznije govoriti o odnosu pojmovna religija i društvo, i odnos crkva-država ili verska zajednica-država. Laicitet, kako piše Žan Bobero i Mišlin Milo (2011), način je političkog organizovanja koji ima za cilj zaštitu slobode savesti i jednakosti građana. Pojam laiciteta, koji ističe slobodu savesti i jednokosti, u istorijskom pogledu je nastao unutar i u korist manjinskih grupa kojima su njihova prava bila uskraćena zbog njihovog ne-prihvatanja većinske religije. O laicitetu se može govoriti i u jednini i u množini, zato što mu to omogućavaju raznolikosti nacionalnih i regionalnih tradicija i geopolitičkih okolnosti. Ono što je suštinski bitno jeste poštovanje četiri principa: garantovanje slobode verovanja, jednakost i odsustvo diskriminacije i razdvajanje političkog i religijskog, neutralnost države u odnosu na različita verovanja. Ideja neutralnosti države ključna je u istoriji religijskih slobda i slobde savesti (Bobero i Milo 2011; Torres Gutierrez 2009).

Izvori sekularizma

Potreba za sekularnim pokretom ima svoje korene u samom hrišćanstvu. Nastanak sekularizma kao aktivnog odnosa prema životu “sada i ovdje” u punini čovekovog bića javlja se između ostalog, kao reakcija na preovladavanje negativne slike o Bogu koja se vekovima akumulirala i koja je dominirala. Naime, iako hrišćanstvo zaista govori o Božijoj ljubavi koja se iskazuje u Hristovoj žrtvi za spasenje drugih, vernici su preplavljeni strahom od Boga, te se čini da je bolja strana hrišćanstva u senci lošije strane (Holyoake, 1896). I savremena istraživanja ukazuju na statistički značajnu korelaciju između negativne slike o Bogu i ateizme, naime, poimanje Boga kao sklonog kontroli i kažnjavanju više odbija vernike od religije nego što ih privlači (Kuburić i Kuburić 2004; Kuburić 2009).

Osim ove neposredne motivacije za sekularizmom iz teološke perspektive, koja je iznikla u potragu za formiranjem društva koje ima svoju alternativu, Žan Bobero i Mišlin Milo (2011) navode čitav niz drugih izvorišta, a prioritet daju udelu političkog faktora. Naime, u knjizi *Laiciteti bez granica*, u prvom poglavlju pod naslovom *Istorijski koreni ustrojstva svetovnih režima*, naglašava se da je “pluralitet religija bio glavni razlog koji je države primorao da iznađu način za ublažavanje verske diskriminacije i uspostavljanje društvenog mira” (Bobero, Milo 2011:28). Autori navode Veberov citat (Weber, 2003:154) po kome je trgovina predstavljala jedan od stubova tolerancije, dovodeći u vezu ljude različitih vera unutar jednog konteksta u kome te razlike nisu smele da spreče zaključivanje poslovne saradnje. Osim toga navode i Veberovo potsećanje na primere tolerancije iz Kine, Indije, velikih azijskih carstava pre helenističke ere, iz Rimskog carsva i islamskog sveta, primere tolerancije koja je tada imala “obim kakav u XVI i XVII veku nećemo naći nigde na svetu” (Bobero, Milo 2011:28).

Dakle, ideja sekularizma ima svoju istoriju koja se manifestovala u različitim istorijskim kontekstima, a “počev od XVII i XVIII veka ideja laiciteta se postepeno kristališe u načelu verske tolerancije, razgraničavanju građanske i verske pripadnosti, i pre-

meštanju legitimiteta države sa dominantnih religija na suverenitet naroda” (Bobero, Milo 2011:27).

Međutim, načelo verske tolerancije nikada nije bilo lako ostvariti, jer su se borbe protiv spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja uvek iznova podgrejavale strahovima. Kada posmatramo ovu dinamiku odnosa između svetovne i religijske moći, stiče se utisak da je celokupna istorija imala svoja dva puta, “put svile” i “put vere”, koja su paralelno nadahnjivale svoje korisnike materijalnim i duhovnim vrednostima, empirijskom realnošću i različitim poimanjima Istine.

Izvori sekularizma tokom istorije postaju sve brojniji. Od velikih osvajanja, susreta s drugim civilizacijama, velikih svetskih carstava, povećanom brzinom i učestalošću putovanja, do velikih multinacionalnih kompanija i interneta koji potpuno prevazilazi teritorijalne granice, i univerziteta koji na sistematski način osim reprodukcije istog, kreira budućnost novim mogućnostima. A budućnost se uvek kreirala u sadašnjosti koja je gradila sebe u kontekstu vlastite prošlosti.

Nastanak sekularizma kao društvenog pokreta

Značenje reči sekularizam dao je Džordž Džejkob Houliouk (George Jacob Holyoake) (1817–1906) koji je poznat kao borac za individualna prava građana i liberalne vrednosti. U haosu opušivanja koji je pratio neuspehe ovenizma 1846 i čartizma 1848, Houliouk se pojavljuje kao uticajni lider koji formira novu organizaciju koju naziva *Secularism*. Glavni cilj bio je kampanja protiv svih religijskih uticaja na zakon, politiku i moral. Sekularizam je bio iznad svega, kao pokret koji je imao za cilj da obezbedi građanska prava svih bez obzira na teološka ubeđenja. Namera nije bila da se podriva verovanje u Božije postojanje, ili otuđi one koji veruju, jer je i sam bio na pozicijama, u to vreme popularnog, deizma. Borio se, prvo, da zaštiti ciljeve pravog sekularizma, a glavni od njih bio je sloboda verovanja, izražavanja i publikovanja, drugo, da putem pokreta za sekularizam poveže lokalne grupe

bivših čartista i ovenista te je 1858. godine objavio knjigu o istoriji pokreta¹ koja je doživela deste izdanja u Engleskoj i prevedena na francuski, nemački, italijanski i mađarski jezik (Royle, 2010:36).

U knjizi *English Secularism, a confession of belief* (Holyouke, 1896)² izdavač u predgovoru predstavlja Houliouka kao predstavnika slobodnih mislilaca u svetu, kao lidera lidera koji je bio mozak sekularne stranke u Engleskoj, kao heroja koji je svoj dugi vek proveo čvrsto se boreći, bez straha, za ideju sekularizma. On je tvorac sekularističkog pokreta koji je započet u Engleskoj, on je izmislio ime sekularizam i zalagao se kako predavanjima tako i pisanjem da sekularizam zaživi, ostavivši tako trag u istoriji ljudske misli. Izdavač primećuje da pokretanjem sekularizma Bog nije postao manji, nego veći jer više o njemu znamo, kao što od Kopernika i Keplera univerzum nije postao manji nego veći jer su nam otvorili oči i pokazali istinu o Solarnom sistemu. Stiče se utisak da se sekularizam predstavlja kao zaštitnik i osloboditelj prave religije jer se u predgovoru naovodi da se zastranjenja u astronomiji zovu astrologija, u hemiji alhemija a u religiji magija. Protest protiv dogmatizma ukazao je na potrebu promene od slepe vere ka veri “licem ka licu”, od dogmatizma ka čistoj religiji koja je utvrđena u istini. Zapravo, sekularizam i dogmatizam su dve neophodne faze u verskom razvoju čovečanstva. Nema koristi od međusobnog osuđivanja, ali postoji potreba za međusobnim razumevanjem.³

Houliouk polazi od empirijske realnosti svog vremena s aktivističkim konceptom. U knjizi *Principi sekularizma* autor (Holyo-

1 “Rochdale Pioneers is the name given to William Cooper, Charles Howarth, and 26 founders of the Co-operative movement, whose shop opened in Toad Lane in 1844. They had been encouraged by a lecture from George Holyoake on self-help. It began on a small scale, opened only on Saturday and Monday evenings with the members serving in the shop. The principle was that profits should be redistributed to purchasers by means of a dividend. By 1851 there were 130 similar shops and by 1862 450 co-operative enterprises. As the volume of business expanded, the original social, political, and educational objectives were pushed into the background by commercial considerations.” Read more: <http://www.answers.com/topic/rochdale-pioneers#ixzz3CQMkIIPF>

2 *Projekt Gutenbergovi principi sekularizma* omogućio je da budu dostupne knjige Džordža Džejkoba Houliouka (George Jacob Holyoake) u elektronskom izdanju 2011. <http://www.gutenberg.org/files/38104/38104-h/38104-h.htm> (pristupljeno 4.9.2014).

3 <http://www.gutenberg.org/files/38104/38104-h/38104-h.htm> (pristupljeno 4.9.2014)

ake, 1971) objašnjava da je sekularizam proučavanje promocije ljudskog blagostanja materijalnim sredstvima; merenje ljudskog blagostanja utilitarnom merom, i činjenje služenja drugima dužnošću u životu. Sekularizam se oslanja na sadašnje postojanje čoveka i na akciju, čiji se predmeti mogu testirati iskustvom ovog života – pritom ima za cilj, kao neposrednu dužnost društva, razvoj fizičke, moralne i intelektualne prirode čoveka do najviše vidljive tačke: učenje praktičnoj dovoljnosti prirodne moralnosti izvan ateizma, teizma i hrišćanstva: angažovanje svojih poklonika u promociji poboljšanja ljudi materijalnim sredstvima i činjenje ovih dogovora osnovom jedinstva za sve koji bi regulisali život razumom i oplemenili ga službom. Sekularno je sveto po svom uticaju na život, jer čistotom materijalnih uslova najuzvišenije prirode se najbolje održavaju, a niže najizvesnije podižu. Sekularizam je niz principa namenjenih za vođenje onih koji teologiju smatraju neodređenom ili neadekvatnom ili je ocenjuju kao nepouzdanu. On zamenjuje teologiju koja na život gleda kao na grešnu nužnost, kao scenu patnje kroz koju prolazimo u bolji svet. Sekularizam slavi ovaj život i smatra ga sferom onih dužnosti koje uče ljude spremnosti za bilo kakvu budućnost ili bolji život, ako bi se takav desio (Holyoake, 1871: 5)⁴.

Odnos verskih institucija i države

Žan Bobero i Mišlin Milo (2011) pojam laiciteta definišu polazeći od njegovih ciljeva da bi izbegli svođenje laiciteta na samo jedan parametar koji se najčešće koristi u definisanju a to je normativno “razdvajanje” države i religija. Iako je razdvajanje osnovno načelo svetovnog poretka, ono je u istorijskom kontekstu umelo da bude opravdanje za progon religija ili za njihovu zaštitu. Stoga na laicitet gledaju kao na način političkog organizovanja koji ima za cilj zaštitu slobode savesti i jednakosti građana. “Laicitet” pisan u jednini je analitički koncept, dok su “laiciteti” njegove različite forme koje su moguće u različitim istorijskim trenucima i društvenim kontekstima.

4 Dostupno na: www.gutenberg.org

Prateći istorijski sled odnosa religije i društva kao i položaja unutar države primećujemo da su konteksti različiti ali da se može izvući paralela odnosa u kojima su jedna drugoj potpora, ili, pak, međusobno neprijateljstvo. U kontekstu odnosa saradnje između verskih institucija i državne vlasti nailazimo na moguću državnu neutralnost, međusobnu odvjenost, međusobno podržavanje do potpune simbioze. Međutim, kako vremenski tako i teritorijalno imamo primere međusobnog rivaliteta i sukoba sve do progona, od teokratske dominacije do ateističke dominacije.

Hrišćanski motivi za distanciranje od države

Pitanje odnosa crkve i države bilo je vrlo aktuelno i u Hristovo vreme. Budući da su temelji hrišćanstva ugrađeni u Novi Zavet, možemo potražiti poruke na kojima se gradi hrišćanski odnos prema državi. Iz Jevanđelja po Mateju saznajemo kako je posebna delegacija trebalo da sazna Hristove stavove po pitanju davanja poreza: "Kaži nam dakle šta misliš ti? treba li dati harač ćesaru ili ne? (Matej 22: 17). Biblijski tekst koji ukazuje na mogućnost tumačenja potrebe za odvojenošću crkve od države su Hristove reči: "Tada reče im: podajte dakle ćesarevo ćesaru, a Božje Bogu" (Matej 22: 17).

Takođe su značajni stihovi kojima se apostoli određuju svojim porukama prema sferi sekularnog i sferi svetog. Navešću stih iz Rimljanima 13:7 koji govori: "Podajte dakle svakome što ste dužni: kome dakle porezu, porezu; a kome carinu, carinu; a kome strah, strah; a kome čast, čast." Sve to su dužnosti koje pripadaju sferi sekularnog, dok je religijski diskurs u sferi emocionalnog i moralnog kodeksa dominantan koji se preklapaju jedino u praksi: "I ne budite nikome ništa dužni osim da ljubite jedan drugoga; jer koji ljubi drugoga zakon ispuni... Ljubav ne čini zla bližnjemu, dakle ljubav izvršenje zakona" (Rimljanima 13: 8.10). Iz brojnih mogućnosti tumačenja ovih tekstova, izdvajam princip moralnosti koji povezuje "državu Božju" i "državu zemaljsku".

Da li je država sekularna ako je ateizam državna religija?

Opisujući zakonsku regulativu država u kojima je primenjen

princip odvojenosti crkve i države, primer Francuske i SAD, Karčić ističe da: “sekularnim državama se ne mogu smatrati države koje favorizuju ateizam, kao vrstu uvjerenja, ili vrše progone ili diskriminaciju na osnovu religije ili uvjerenja.” (Karčić 2008:25).

Tipično za sekularnu državu jeste da garantuje religijski pluralizam. “Sve donde dokle je zajamčen religijski pluralizam, demokratske države se mogu okarakterizirati kao sekularne, čak i u slučaju postojanja uspostavljene religije. Suprotno tome, one totalitarne države u kojima je religija zabranjena u političkom i društvenom životu – kao što je to, između ostalih zemalja, bio slučaj u bivšem Sovjetskom savezu – ne mogu se smatrati sekularnim, čak i kada bi nastojale da se kao takve definiraju.” (Carmen López, 2008:50)

Budući da prilikom popisa, a i brojnih istraživanja, pored različitih veroispovesti imamo kategoriju izjašnjavanja “ateista”, jasno je da je reč o specifičnom verovanju koje ima karakteristike religijskog verovanja, koje ima svoj stav prema teizmu. Dakle, teistička ili atistička država ne može biti okarakterisana kao sekularna ili laička jer je na poziciji zastupanja jednog pogleda na svet.

Funkcionalna diferencijacija svetog i svetovnog

Razdvajanje države od verskih zajednica jeste funkcionalna diferencijacija. U sekularnom društvu sve religije su odvojene od države ali su i subordinirane državi. Država ima funkciju da štiti svoje građane i institucije kojima oni pripadaju. Zakoni države podjednako važe za sve njene građane i država je autonomna u vršenju svojih funkcija. Takođe, i religijske grupe su autonomni entiteti: same se organizuju, same formulišu svoja verovanja, formiraju svoj vrednosni sisem, inistiraju na određenim moralnim normama, osnivaju svoje ustanove, finansiraju svoje aktivnosti, biraju svoje predstavnike. Što se tiče finansiranja verskih zajednica to pitanje je najteže rešiti. Karčić smatra da “Država nije obavezna da finansira religijske zajednice.” (Karčić 2008:27).

Položaj dominantne verske zajednice u sekularnoj državi

Povezanost verskog i nacionalnog identiteta, u kontekstu ju-

goslovenskog društva koje se raslojilo upravo po tim osnovama i dovelo do građanskog rata, uvodi nas u razmišljanje o paradoksima verskih sloboda. Deobe su doprinele homogenizaciji društva i dominaciji jedne nacionalne i religijske grupe na određenom prostoru. Ispitujući socijalnu distancu prema pripadnicima različitih veroispovesti saznajemo da šansu da bude predsednik države ima upravo samo pripadnik dominantne veroispovesti, eventualno njen ateista (Kuburić 2010). Koncentrični krugovi od centra do margine skoro su proporcionalni brojčanom stanju pripadnika određenih grupa, što nas uvodi u razmišljanje o položaju manjinskih verskih zajednica i njenih pripadnika. Paradoks koji se često javlja u takvoj situaciji jeste strah od manjina i javno isticanje ugroženosti većinske populacije od manjinskih verskih grupa. U sekularnom društvu, značajno je naglasiti, slika religijski drugog je ujedno i slika o sebi samom. Ispravnom viđenju drugog svakako doprinosi državna politika u kojoj mediji nisu u funkciji raspirivanja verske mržnje, već u izgradnji zajedništva kroz međusobni dijalog i aktivnu izgradnju društva za zajedničko dobro (Kuburić, 2008; Kuburić, 2013).

Proces sekularizacije društva i revitalizacije religije

Sergej Flere (1994) kritički se osvrće na ideju koja je u naučnim a posebno u političkim krugovima preovladavala, da je religija ostatak prošlosti koji će uskoro nestati sa istorijske scene, i kaže da je i poslednjem pripadniku šire javnosti poznato da od toga nema ništa. Proces desekularizacije predstavlja pomeranje klatna na drugu stranu od forsirane i veštački, politički i egzogeno inducirane sekularizacije (Flere 1994: 205. 206).

Malkom Hamilton (2003: 305) kaže da rasprava o sekularizaciji donosi veoma neobičnu situaciju. Ono što neki tvrde da je suštinska promena svojstvena modernom društvu, drugi tvrde da uopšte ne postoji. Dve strane se međusobno optužuju za ideološke predrasude i neosnovane tvrdnje.

Piter Berger (2008:13) primećuje da verski identifikovane in-

stituacije mogu odigrati značajne društvene i političke uloge čak i kad nemaju većeg uticaja u društvu u kom deluju. Religijske organizacije nisu nemi posmatrači dramatičnih društvenih promena, već u njima uzimaju učešće, redefinišući sopstveno delovanje i menjajući odnos prema mnogim svetovnim aspektima društva. Sekularizovano društvo iznova postaje izazov misionarskim delatnostima u pronalaženju potencijalnih vernika.

Jakov Jukić (1973:7) smatra da se uspostavio novi dualizam u svetu deleći ga na hrišćanski i nehrišćanski, sakralni i profani, antiateistički i antiteistički, što upravo tako daje dobar povod za dijalog jer je svet zajednički i odgovornost je zajednička. Svet može biti dualističan i pluralističan po nazorima ali je jedan po odgovornosti. Na ovaj način pokušava da pomiri sveto i svetovno i da sveto utemelji u ovaj svet koji je za vernika čak važniji nego za nevernika, jer se na ovome svetu, i samo u njemu, odlučuje i sadašnja i večna sudbina. Tako je poprište večnosti za vernika ova zemlja, a za nevernika jedina zemlja, te se u univerzalnim vrednostima odgovornosti mogu susresti sveto i svetovno (Jukić 1973:40).

Berger (2008: 12,13) kaže da kada institucije izgube moć i utijaj, religijska verovanja i praksa nastavljaju svoju egzistenciju u životima pojedinaca. U tom smislu možemo i pretpostaviti da i nije reč o sekularizaciji već o prelasku vernika iz dominantne religije, tradicionalne, koja je izgubila moć uticaja i integracije vernika, u nove oblike religijskog organizovanja, tzv. sekte i nove religijske pokrete.

Mirko Blagojević (2005: 102-104) navodi sedam relevantnih modela osporavanja sekularizacije. Prvi model odvija se posredstvom shvatanja religije kao nužnog, univerzalnog, neuklonjivog i stalnog sastojka ljudskog duha. Drugi model jeste poimanje tri ključne i neuklonjive konstante, konstanta ljudske prirode koja traži zadovoljenje religijske potrebe, konstanta ljudske situacije koja se odnose na pitanja čovekove egzistencije i konstanta postojanja i funkcionisanja samog ljudskog društva, koje svoj osnov mora da traži van sebe.

Osporavanje koncepta sekularizacije najjaču dokaznu snagu i dokazne elemente ima na polju iskustvene evidencije, to jest - te-

melji se upravo na dokazima koje koristi sama sekularizaciona paradigma. Naime, od 70-tih, a posebno od 80-tih godina XX veka i postkomunistička društva od 90-tih godina, sve se vidljivije ocvaruje revitalizacija religije. I to ne samo u okviru različitih vidova postmoderne religioznosti, već i njenim tradicionalnim, institucionalizovanim oblicima.

Piter Berger (2008: 12-13) kaže da pretpostavka da živimo u sekularizovanom svetu nije tačna. Današnji svet, uz neke izuzetke, duboko je religiozan, kao što je oduvek i bio, a u nekim područjima čak i više nego ranije. Čini se da je Zapadna Evropa jedino mesto na kom bi se stara sekularizaciona teorija mogla održati, smatra Grejs Devi (Davie 2008: 94). Specifičnost evropskog dela sveta ogleda se u religijskom verovanju bez pripadanja, kao je to Grejs Devi formulisala (Davie 2005: 24).

Revitalizacija religije uočljiva je u svim oblastima, pa i u umetnosti. Naglo interesovanje za religiju i vraćanje nacionalnim i verskim korenima pospešilo je stvaralaštvo u kome se religijske teme koriste u svrhu isticanja nacionalnog identiteta (Prodanov-Krajišnik 2007:44). Takođe i vraćanje verske nastave u obrazovni sistem državnih škola je dodatni zank revitalizacije religije (Kuburić, Moe 2006; Kuburić, Zuković 2010).

Piter Berger (2008:13) smatra da odbacivanje i prilagođavanje, kao dve strategije koje verskim zajednicama stoje na raspolaganju, nisu adekvatne zato što osnov imaju u pogrešnom shvatanju terena, što za posledicu ima neizvesne ishode. Svakako, teorijski je moguće odbaciti bilo koju od modernih ideja i vrednosti. Ipak, menjanje društvene svesti ljudi mnogo je teže. U tom smislu, crkvama i verskim zajednicama stoje na raspolaganju dva moguća pristupa. Prvi je verska revolucija: to je pokušaj da se društvo preuzme kao celina i uredi u skladu s religijskim vrednostima. U tom slučaju bilo bi teško zamisliti bilo kakvu izolaciju jer informacije iz modernog sveta mogu pristizati na različite načine, pa je u tom smislu potpuna zatvorenost teško ostvariva.

I strategija prilagođavanja religije svetovnim vrednostima, savremenim naučnim teorijama, i odustajanje od tradicionalnih verskih učenja potkopava samu religiju i čini je neozbiljnom, što

posebno važi za otkrivene religije. Zato je koncept odvojenosti svetog i svetovnog u funkciji očuvanja slobode savesti i veroispovesti. Sekularizam u tom smislu čini mogućim sazrevanje čoveka do autonomne moralnosti.

Zaključak

Sekularizam kao princip odvojenosti svetog i svetovnog imao je funkciju zaštite, prvo verskih istina od njihove deformacije i zlogupotrebe, potom, verskih sloboda i jednakog tretmana pripadnika različitih verskih zajednica. Sekularizam je imao povremeno i svoje ideologe i bio je u funkciji progona i marginalizacije verujućih. Odnos prema sekularizmu kretao se s jedne strane oduševljenim nastojanjima da zaživi u praksi, s druge strane ogornčenom borbom da se zaustavi ovozemaljska strana moći. Mudrost je navela obe strane do obostranog prihvatanja principa odvojenosti, do prihvatanja odvojenosti religijskih institucija od državnih institucija, na autonomno orgnizovanje i delovanje kao dokaza da ljudskoj moralnosti nedostaje polje slobode kada dominira bilo teistički ili ateistički koncept, te da je potrebno ostvariti međusobni dijalog.

U svakom konkretnom društvu potrebno je iznova promišljati kakav je odnos između religije i politike i odnos verskih institucija i države. O tom međusobnom odnosu u ovom radu govorili smo analizirajući pojmove *sekularizam* i *laicizam* i njihovu društvenu utemeljenost u istorijskoj pojavnosti. Značenja su im slična mada se mogu konkretizovati i o njima govoriti kao širem i užem pojmu. U tom smislu o sekularizmu se govori kada je reč o društvu kao celini, dok se o laicizmu može govoriti kada je reč o institucijama sistema, pr. laička škola, laička država, ali sekularizovano društvo, sekularni javni prostor.

Sekularizam možemo posmatrati na nekoliko različitih nivoa. Jedan nivo je društvena realnost, objektivna datost javnog prosotra gde posmatramo koliko je sekularizovan, tj. slobodan od direktne povzanosti s bilo kojom religijom i verskim ličnostima, koliko

su državne institucije odvojene od verskih, ne u vrednostima i moralu, već u direktnoj povezanosti političkog delovanja. Drugi značajan prostor jesu religijske institucije i vernička praksa, proces unošenje svetovnog stila života u verske institucije. Pitamo se da li se i u kojoj meri poštuje verska praksa, da li raste ili opada unutar same verske zajednice. Dakle, moć verske institucije u odnosu na sebe samu, na moć da vernicima ponudi stabilan okvir života u kome ostaju dobrovoljno s ubeđenjem. Treći nivo govora o sekularnosti jeste nivo gde se sureću i religija i politika, i država i verska zajednica, a to je zajednički život svih ljudi pretočen u moralno i kulturno ponašanje.

Čini mi se značajnim saznanje da je paralelni proces odnosa dobra i zla nezavisan od institucija, da se zahtevana ljubav, empatija i alturizam, s jedne strane, i nasilje, progon i rat, s druge strane, ne mogu isključivo povezati s pripadnošću bilo kojoj zajednici već s čovekovim ponašanjem u konkretnom društvu bilo ono označeno svetim ili svetovnim predznacima. Toliko je empirijska realnost pokazala kreativnosti u varijacijama verovanja, pripadanja i ponašanja, da se tek na individualnom nivou celoživotne prakse mogu prepoznati efekti uticaja i funkcije koje se ostvaruju u svetu ovozemaljskih modela življenja.

Odnosi između svetog i svetovnog takođe su promenljivi, dinamični, ponekad eksplozivni. Ne znam da li je na početku ljubav i zajedništvo, potom tolerancija, pa nasilje, ili je kontinuum na kome se prvo nalaze odnosi nasilja i dominacije, preko tolerancije i kompromisa do međusobnog poštovanja i razumevanja koji je zasnovan na unutrašnjoj etici i empatiji. Verovatno to zavisi od stava i odgovora na pitanje: Da li je čovek čoveku vuk, ili je čovek čoveku Bog; ili je čovek čoveku samo čovek.

Sekularizam i laicizam, pojmovi o kojima smo ovde govorili, zagovaraju odvojenost verskih institucija od države, ne mešanje države u rad verskih institucija, niti kada bira svoje predstavnike, niti kada organizuje svoja bogoslužjenja, niti kada poučava svoje vernike, jer im se time garantuje sloboda. Država je pozvana da ima neutralan stav i da omogući pluralizam u kome se vodi dijalog o istinitosti i vrednosti pojedinih ideja, bez nasilja i na-

metanja. Takđe se u ovom konceptu sekularizma zagovara stav da se verske institucije ne mešaju u poslove države. Dva paralelna sislema koja komuniciraju sa životom u pluralizmu ideja. Budući nedokazivo nasiljem, treba ga isključiti. Takođe je nemoguća marginalizacija, već viđen propali projekat.

Literatura

- Acquaviva, S. S., Guizzardi. G. (1973). *La secolarizzazione*. Bologna: Il Mulino.
- Alibašić, Ahmet (ed.) (2008). Religija i sekularna država : uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspektive sa fokusom na jugoistočnu Europu: međunarodni simpozij, Sarajevo, 21.-24. oktobar/listopad 2007., Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e. V., Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.
- Berger, P. (2008). *Desekularizacija sveta*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Биговић, Р. (2000). *Црква и друштво*. Београд: Хиландарски фонд при Богословском факултету.
- Blagojević, M. (2005). *Savremene religijske promene – Sekularizaciona paradigma i desekularizacija*. U: Teme Br. 29. Niš: JUNIS.
- Blagojević, M. (2008). *Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: Juče i danas*. U: Filozofija i društvo Br. 1. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Bobero, Žan i Mišlin Milo (2011). *Laiciteti bez granica*. Loznica: Karpos.
- Bruce, S. (1992). *Religion and Modernization Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*. Oxford: Oxford University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Casanova, J. (2006). *Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective*. In: The Hedgehog Review / Spring & Summer. Charlottesville: The Institute for Advanced Studies in Culture.
- Chadwick, O. (1975). *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čimić, E. (1992). *Sveto i svjetovno*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Dejvi, G. (2008). *Evropa: izuzetak koji dokazuje pravilo?* U: Desekularizacija sveta. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Ерштејн, М. (1999). *Ruska kultura na raskršću: Sekularizacija i prelaz sa dualnog na trojični model*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.

- Flere, Sergej (1994). Desekularizacija u Istočnoj Evropi. U: *Povratak Svetog?* Niš: Gradina.
- Gavrilović, D. (2009). *Desecularization of the World in Sociological Theory*. In: *Revitalization of Religion (Proceedings)*. Niš: JUNIS.
- Glasner, P. E. (1977). *The Sociology of Secularization. A Critique of a Concept*. London: Routledge.
- Habermas, J., Rasinger, J. (2006). *Dijalektika sekularizacije*. Beograd: Dosije.
- Hamilton, M. (2003). *Sociologija religije*. Beograd: Clio.
- Hodžić, Petar-Krešimir (2012). Obitelj pred izazovima sekularizacije, *Reijčki teološki časopis* 20(1): 7-24.
- Hemond, F. E. (1994). *Kako razmišljati o svetom u svetovno doba?* U: *Povratak svetog?*. Niš: Gradina.
- Holyoake, George Jacob (1871). *The Principles of Secularism*, London: Book Store.
- Holyoake, George Jacob (1896). *English Secularism, a confession of belief*.
- Јабланов-Максимовић, Ј., Крстић, А. (2009). *Црква у плуралистичком друштву (Зборник радова)*. Београд: Фондација Конрад Аденауер.
- Јанулатос, А. (2002). *Глобализам и православље*. Београд: Хришћански културни центар.
- Јакелић, S. (2003) Sekularizacija: teorijski i povijesni aspekti, u: Vukomanović, M. – Vučelić, M. (ur.) (2003) *Religijski dijalog – drama razumevanja*. Beograd: BOŠ.
- Jukić, J. (1973). *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split: Crkva u svijetu.
- Jukić, J. (1991). *Budućnost religije. Sveto u vremenu svjetovnosti*. Split: Matica Hrvatska.
- Jukić, J. (1996). Sekularizacija društva i obitelji. U: *Obnovljeni život* (51) Br. 6. Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove.
- Jukić, J. (1997). *Lice i maske svetoga*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Karčić, Fikret (2008). Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine. U: Alibašić, Ahmet (ed.) (2008) *Religija i sekularna država : uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspektive sa fokusom na jugoistočnu Europu: međunarodni simpozij*, Sarajevo, 21.-24. oktobar/listopad 2007., Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e. V., Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.
- Koks, H. (1994). *Religija se vraća u svetovni grad*. U: *Povratak svetog?*. Niš: Gradina.
- Klajn, I., Milan, Š. (2007). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Krstić, Z. (2010). *Historia magistra vitae est – Predlog teološkog prevrednovanja procesa sekularizacije*. U: Teme Br. 1. Niš: JUNIS.
- Kuburić, Z., Kuburić, A. (2004). Slika o sebi između svetovnog i duhovnog identiteta. *Religija i tolerancija* 2.
- Kuburić, Z. (2006). Crkve i verske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori, u: Ljiljana Subotić, ed. (2006). *Susret kultura, zbornik radova, IV međunarodni interdisciplinarni simpozijum*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kuburić, Zorica i Kristian Moe (2006). *Religion and Pluralism in Education*.

- Novi Sad: CEIR.
- Zorica Kuburić (2008). Images of the Religious Other in Serbia. U: Christian Moe (ed.). *Images of the Religious Other*. Novi Sad: CEIR.
- Kuburić, Zorica (2009). Slika o Bogu u stavovima opšte populacije na Balkanu. *Religija i tolerancija* 11: 25-44.
- Kuburić, Zorica i Sladana Zuković (2010). *Verska nastava u školi*. Novi Sad: CEIR i Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Kuburić, Z. (2009). Slika o Bogu u stavovima opšte populacije na Balkan, subjektivizacija istine. U: V. Jetović, M. Ivanović (Ed.) *Religija između istine i društvene uloge*. Beograd: Dereta.
- Ling, T. (1992). *Istorija religije Istoka i Zapada*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Lopez Alonso, Carmen (2008) Laicite ili odvajanje države od religije u (zapadno)evropskoj tradiciji. U: Alibašić, Ahmet (ed.) (2008) *Religija i sekularna država : uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspektive sa fokusom na jugoistočnu Evropu: međunarodni simpozij, Sarajevo, 21.-24. oktobar/listopad 2007.*, Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e. V., Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.
- Lukman, T. (1994). *Sekularizacija – moderan mit*. U: *Povratak svetog?* Niš: Gradina.
- Lukman, T. (1994). *Sekularizacija-nasleđe iz modernih dana sociologije*. U: *Povratak svetog?* Niš: Gradina.
- Maquire, B., Weatherby, G. A. (1998). *The Secularization of Religion and Television Commercials*. In: *Sociology of Religion* 59/2. Oxford: Oxford University Press.
- Мандзаридис, Г. И. (2004). *Социологија хришћанства*. Београд: Хришћански културни центар.
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*. New York: Harper & Row.
- Makmaners, Dž. (2005). *Oksfordska istorija hrišćanstva, Tom II*. Beograd: Clio.
- Mimica, A., Bogdanović, M. (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prodanov Krajišnik, I. (2008). Desekularizacija u srpskoj umetnosti u muzici. *Religija i tolerancija* 9.
- Royle, Edward (2010). George Jacob Holyoake. *Journal of Liberal History* 67, Summer, 35-37.
- Суботић, О. (2011). *Црква и глобализација: Структура, однос и последице*. Београд: Бернар.
- Šušnjić, Đ. (1973). *Kritika sociološke metode*. Niš: Gradina.
- Šušnjić, Đ. (2006). *Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja*. U: *Religija i tolerancija* 5
- Tadić, S. (2007). *Sekularizacija, antisekularizacija i savremena revitalizacija religije*. U: *Nova prisutnost V/1*. Zagreb: Kršćanski akademski krug.
- Ustav Republike Srbije* (2006). Beograd: Službeni glasnik.
- Vukićević, S. (2008). Protivvrjednosti procesa sekularizacije u savremenom društvu. *Sociološka luča* 2/II.

Zakon o crkvama i verskim zajednicama. (2006). Beograd: Službeni glasnik.
Zovkić, Mato (2008). Katoličko gledanje na religije u zemljama tranzicije. U:
Alibašić, Ahmet (ed.) (2008) *Religija i sekularna država : uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspektive sa fokusom na jugoistočnu Europu: međunarodni simpozij*, Sarajevo, 21.-24. oktobar/listopad 2007., Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e. V., Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.

SECULARISM AND LAICISM IN THE FUNCTION OF RELIGIOUS TOLERANCE

Abstract: Religion is an important part of everyday life for most of citizens. Religion has got a potential of influence that has got its deep roots, if we think about culture and tradition, or about a personal experience of meaning of life. Religious pluralism and territorial divisions are a challenge to political systems when they cope with preservation of peace. The concept of separation of religious institutions from state favors religious tolerance, which include freedom of consciousness and religion, as well as equality of all citizens. Sociologists of religion are more and more neutral and refuse the theory of secularization, which speaks of the end of the influence of religion in contemporary society. Revitalization of religion in multi-confessional societies is a challenge both for the science of religion and for the policy of a state. It is not expected from the laical state to be "godless", the concept of "scientific world view" did not pass the reality test. It is expected from the state to be separated from religions, to be just and to respect the principles of religious tolerance.

Key words: *laicism, religion, religious freedom, secularism, society, state.*